

Η παρουσία και η λατρεία της Αθηνάς στο Ασκληπιείο και στην πόλη της Επιδαύρου

Παναγιώτης Κωνσταντινίδης

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
panagiotis_konstantinidis@hotmail.com

ABSTRACT

The study focuses on the cult of the goddess Athena and its importance within the local religious context of Epidauros (ancient city and Asklepieion), on the occasion of the publication of two hitherto unknown statuettes of the goddess, of late Classical and late Imperial date respectively. The cult of Athena in Epidauros, although old, remained of secondary importance in relation to that of Asklepios. In the city of Epidauros, the goddess was worshipped with the epithet Kissaia, while the close relationship the city maintained with Athens during the early Archaic period is reflected in the worship of two local olive-tree deities, Damia and Auxesia, local versions of the Eleusinian Deities. In the 4th c. BC, the conscious choice of shaping the cult of Asklepios in an exportable, panhellenic cultural product leads to the inclusion in the ritual of bloodless sacrifice preceding incubation of new minor deities, including Athena (probably under Athenian influence). During the Hellenistic and Imperial periods, Athena's position in the Epidaurian pantheon remains secondary, while Attic influence, artistic and religious, gradually but consistently increases. This tendency will lead, especially during the 3rd and 4th c. A.D., to the cult of Asklepios being closely connected to that of the Eleusinian Deities, with the latter's Archaic Epidaurian version serving as the intermediary link.

Η παρούσα έρευνα συγχρηματοδοτήθηκε από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της πράξης «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων ερευνητών – Β' Κύκλος» (MIS-5033021), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ). Ευχαριστώ την Έφορο Αρχαιοτήτων Αργολίδας, δρ. Α. Παπαδημητρίου, για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης των γλυπτών, καθώς και τον Αναπληρωτή Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Στ. Κατάκη, για τη γόνιμη συζήτηση γύρω από ζητήματα της μελέτης.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Επίδαυρος ήταν μία μικρή επαρχιακή παραθαλάσσια πόλη της ανατολικής Πελοποννήσου, κτισμένη σε μία μικρή χερσόνησο στον Σαρωνικό κόλπο, που ονομάζεται σήμερα από τους ντόπιους «Νησί» (Εικ. 1). Στην επικράτειά της, σε απόσταση περίπου 12 χλμ. στο εσωτερικό, ανήκε το διάσημο ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα και του Ασκληπιού. Καθ' όλη την ιστορική της πορεία, η πόλη έζησε στη σκιά του ιερού (πρβλ. Στράβων, VIII, 6, 15), προσπαθώντας να ισορροπήσει ανάμεσα στις ισχυρές γειτονικές πόλεις της Κορίνθου και του Άργους,

Εικ. 1. Χάρτης της Παλαιάς Επιδαύρου με τη θέση των κυριότερων αρχαίων μνημείων (επεξεργασία του συγγραφέα σε υπόβαθρο Google Earth).

εκμεταλλεζόμενη τη διάδοση της λατρείας του Ασκληπιού. Η εξαγωγή της λατρείας του Ασκληπιού αποτέλεσε βασικό παράγοντα εξωτερικής πολιτικής της πόλης, με πάνω από διακόσια Ασκληπεία ανά τη Μεσόγειο, ανάμεσά τους και εκείνα της Περγάμου και της Ρώμης, να καυχούνται ότι ιδρύθηκαν αμέσως ή εμμέσως από το μητρικό ιερό της Επιδαύρου (Edelstein και Edelstein 1998, 238–50· Wickkiser 2008, 37–41· Λαμπρινουδάκης 2014, 30–1· για την ιστορική εξέλιξη της πόλης και του ιερού βλ. Λαμπρινουδάκης 1979β· Riethmüller 2005, 1:148–74, 279–324· Melfi 2007, 17–147· Προσκυνητοπούλου 2011, 48–59· Πετρουνάκος 2013, 17–34, 59–64).

Με βάση την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα, η λατρεία του Ασκληπιού εγκαθιδρύεται στην πεδιάδα, στους ανατολικούς πρόποδες του Κυνορτίου όρους, στα τέλη του 7ου αι. π.Χ., ίσως και λίγο νωρίτερα, ως θυγατρική αυτής του Απόλλωνα Μαλεάτα στην κορυφή του όρους, με τον Ασκληπιό να λατρεύεται εξ αρχής υπό τη διπλή υπόστασή του, ουράνια και χθόνια (Lambrinouidakis 2018· Λαμπρινουδάκης κ.ά. 2018· Λαμπρινουδάκης και Σφυρόερα 2020· Μασουρίδη 2020, 100–1). Σταδιακά, γύρω από τις δύο αυτές κύριες θεότητες του δίδυμου ιερού προσκολλήθηκαν και άλλες δευτερεύουσες, που εντάσσονται σε δύο κύριες κατηγορίες. Από τη μία μεριά εκείνες που σχετίζονται με άμεσο τρόπο με τη γενεαλογία, τη θεολογία και την ιατρική πρακτική του Ασκληπιού (π.χ. Άρτεμη, Λητώ, Ασκληπιάδες, Μούσες, Επιδότες Θεοί κ.ά.), και από την άλλη πλευρά, επί το πλείστον θεότητες ευρύτερα ιαματικές (ή προστατευτικές), δημοφιλείς σε διάφορες χρονολογικές περιόδους και πόλεις εκτός της Επιδαύρου, που εμφανίστηκαν στο ιερό ως αποτέλεσμα της «διεθνοποίησης» της λατρείας του Ασκληπιού, από τον 5ο αι. π.Χ. κ.ε. (Αμμων [Δίας;], Αφροδίτη, Θέμιδα, Πάνας, Ποσειδώνας, Ηρακλής, Δίας, Νέμεση, Τύχη, Αγαθοδαίμων, Δήμητρα, Ήρα, Τελεσφόρος, Ίσιδα–Όσιρης κ.ά.) (Καββαδίας 1900, 188–98· Λεμπιδάκη 2003, 168–69· Melfi 2007, 120–300). Κατά τον 5ο αι. π.Χ., αφενός η «επιτυχία» του θεού στην ίαση δύσκολων ιατρικών περιπτώσεων (είτε με «μαγικό», θαυματουργικό τρόπο, είτε, ίσως, και με την άρρητη εφαρμογή μεθόδων πρακτικής ιατρικής – για το θέμα βλ. Renberg 2016, 226–69, ιδίως υποσ. 280· Λαμπρινουδάκης 2019), αφετέρου το γενικότερο κλίμα και οι κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις στον ελλαδικό χώρο, ανάμεσα στις οποίες και η έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου (Wickkiser 2008), συνέβαλαν στη ραγδαία άνοδο της λατρείας του Ασκληπιού και στη διάδοση της φήμης του ιερού, αυξάνοντας κατακόρυφα την επισκεψιμότητά του και, επομένως, τα έσοδά του (Καββαδίας 1900, 232–35· Προσκυνητοπούλου 2011, 59–60). Το τελευταίο αυτό γεγονός επέτρεψε την έναρξη ενός εκτεταμένου οικοδομικού προγράμματος στο ιερό κατά την αμέσως επόμενη περίοδο (περ. 400–250 π.Χ.) (Melfi 2007, 31–63· Prignitz 2014, 184–249).

Με εξαίρεση την οικοδόμηση ιδιαίτερων ναών ή υπαίθριων τεμενών για τη λατρεία ορισμένων από αυτές τις ελάσσονες θεότητες του ιερού και των δύο κατηγοριών (Άρτεμη, Αφροδίτη, Επιδότες Θεοί, Μούσες κ.ά.: βλ. Melfi 2007· Λεμπιδάκη 2003· Λαμπρινουδάκης κ.ά. 2020), η πλειοψηφία τους είναι γνωστή μέσα από την εύρεση κατά τις ανασκαφές, τόσο στο ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα στο Κυνόρτιο όρος, όσο και στο Ασκληπιείο στην πεδιάδα, μικρών ασβεστολιθικών βωμών δύο κύριων μορφολογικών τύπων (Petrovouli 1991, 27–9· Melfi 2007, 40–1, 44–5). Στο Ασκληπιείο, οι βωμοί αυτοί ανιδρύνθηκαν αρχικά από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. έως τις αρχές 4ου αι. π.Χ., στα ανατολικά του λεγόμενου «Κτηρίου Ε», δηλαδή του αρχικού λατρευτικού πυρήνα του ιερού (για τη λειτουργία του «Κτηρίου Ε» υπό το φως των πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών βλ. Lambrinouidakis 2018), προς την κατεύθυνση του δρόμου που οδηγεί στο ιερό του Κυνορτίου (Roux 1961, 399–400, πίν. 99.2, 100.3 [4ος – αρχές του 3ου αι. π.Χ.]· Peek 1972, 24–5, πίν. VII.14, VIII.15· Rupp 1974, 220–36, αρ. κατ. 99–107· Petrovouli 1991, 28· Melfi 2007, 28–9, εικ. 7). Στους βωμούς αυτούς, που με την πάροδο του χρόνου (4ος έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.) σχημάτισαν μία δεύτερη σειρά στα ανατολικά του «Κτηρίου Ε», με προσανατολισμό Β–Ν (Roux 1961, 398–99, πίν. 99.1, 3–4 [σε χρήση τουλάχιστον ως τον 3ο αι. μ.Χ.]· Rupp 1974, αρ. κατ. 69, 71–2, 76, 78, 88–95· Petrovouli 1991, 28· Melfi 2007, 37–8, 49–50· η διάταξή τους σε ευθεία σειρά έχει μήκος 14,20 μ.), αλλά και, πιθανότατα, μία τρίτη, κατά μήκος της Ιεράς Οδού, στο σημείο που πλησιάζει τον ναό του Ασκληπιού του 4ου αι. π.Χ. (τέλη του 4ου – αρχές του 3ου αι. π.Χ.: Roux 1961, 399–400, πίν. 100.4· Rupp 1974, 177–78, αρ. κατ. 74–5, 188–93, αρ. κατ. 81–4· Petrovouli 1991, 28–9· Melfi 2007, 38), είναι πιθανό να λάμβανε χώρα κάποιο στάδιο του αναίμακτου τμήματος της πρόθυσης (Petrovouli 1991, 27–9· Λεμπιδάκη 2003, 168, 170· Melfi 2007, 28–30, 37–8, 40, 49, 495–96, 498), δηλαδή της προκαταρκτικής θυσίας που τελούσαν οι ασθενείς-ικέτες του θεού πριν από την *εγκοίμηση* (την κύρια τελετουργία της μαγικής ίασης στο ιερό) (Λαμπρινουδάκης 2014, 22–7· von Ehrenheim 2015· Renberg 2016). Κατά τη διάρκεια της τελευταίας, δηλαδή του τελετουργικού ύπνου μέσα στη στοά-*εγκοιμητήριο* του ιερού, ο κάθε πιστός ανέμενε την εμφάνιση του θεού στο όνειρο, είτε για να τον θεραπεύσει μέσω του θαύματος είτε για να του υποδείξει τον τρόπο της θεραπείας του.

Η εμφάνιση/προσθήκη νέων ελάσσονων θεοτήτων στις σειρές των βωμών στα ανατολικά του «Κτηρίου Ε» στο Ασκληπιείο, αλλά και στο ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα στο Κυνόρτιο όρος (Melfi 2007, 44 [βωμοί ίδιου τύπου]), αποδεικνύεται ένα σταδιακά εξελισσόμενο φαινόμενο, που αφενός υπαγορευόταν από την κατά περίπτωση δημοτικότητα της εκάστοτε θεότητας σε διάφορες ελληνικές πόλεις και εποχές, γεγονός που αντικατόπτριζε το πανελλήνιο προφίλ των επισκεπτών του ιερού και τη σταδιακή ανάπτυξη μιας οικουμενικής φήμης, αφετέρου αντανάκλασε τις εκάστοτε πολιτιστικές και πολιτικές επιρροές σε αυτό. Ενδεικτικό παράδειγμα της τελευταίας περίπτωσης είναι εκείνο της λατρείας της Αθηνάς, της οποίας η εμφάνιση και η εξέλιξή στο ιερό του Ασκληπιού, όπως θα δούμε παρακάτω, σχετίζεται, ως επί το πλείστον, με την πολιτιστική επιρροή που ασκεί η Αθήνα και παράλληλα με την επιδίωξη του ιερού να προωθήσει τη λατρεία του Ασκληπιού στο πανελλήνιο. Κάτι αντίστοιχο διαπιστώνεται και στην περίπτωση της πόλης της Επιδαύρου.

II. Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το αδιαμφισβήτητο κύρος του φιλόανθρωπου Ασκληπιού ήταν ο μόνος ασφαλής φορέας διεθνούς προβολής της Επιδαύρου, που όμως, όσο και να διέθετε κάποια οντότητα, δεν ανήκε ποτέ στα μεγάλα κέντρα πολιτικής ισχύος της ελληνικής ιστορίας. Παρά το ζωνρό πανελλήνιο ενδιαφέρον για τη λατρεία της Επιδαύρου, που κορυφώνεται κατά τον 4ο και έως τα μέσα του 3ο αι. π.Χ., η πολιτική δύναμη του ιερού και η σημασία της λατρείας του Ασκληπιού για τις εξωτερικές σχέσεις της πόλης υπήρξαν σημαντικές στο τοπικό πολιτικό περιβάλλον της ΒΑ Πελοποννήσου, αλλά, παραδόξως, αμελητέες στο ευρύτερο διεθνές επίπεδο των πολιτικών συσχετισμών της ελληνικής ιστορίας, σε αντίθεση με άλλα πανελλήνια ιερά, όπως π.χ. των Δελφών (Λαμπρινουδάκης 1979α, 28 κ.ε.: 1979β). Η λατρεία αρχικά του Απόλλωνα Μαλεάτα και, κατ' επέκταση του Ασκληπιού λίγο αργότερα, κατέστη η κρατική, επίσημη λατρεία της πόλης (Lambrinouidakis 1980, 52–6 [γύρω

στα 640/630 π.Χ. επί τυράννου Προκλή]· Μοστράτος 2013, 134–35). Στο δίδυμο ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα και του Ασκληπιού ιδρύονταν τα ψηφίσματα και τα άλλα δημόσια έγγραφα της, εκεί στήνονταν οι ανδριάντες των κρατικά τιμώμενων προσώπων, εκεί διεξάγονταν οι επίσημες εορτές και αγώνες που διοργάνωνε, από τις οποίες διαφημιζόταν στο πανελλήνιο.

Ο Πausanias, ο οποίος επισκέφτηκε την πόλη μετά τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., αναχωρώντας από το λιμάνι της Επιδαύρου για την Αίγινα, αναφέρει επιγραμματικά μόνο τα ιερά της πόλης: ένα υπαίθριο τέμενος του Ασκληπιού με τα αγάλματα του ίδιου και της Ηπιόνης, ναούς του Διονύσου και της Άρτεμης, ιερό της Ήρας, και, τέλος, πάνω στην ακρόπολη της Επιδαύρου μία παλιά λατρεία της Αθηνάς *Κισσαίας* (II, 29, 1: «Τὴν δὲ Ἀθηναίαν <τῆν> ἐν τῇ ἀκροπόλει, ξόανον θεᾶς ἄξιον, κισσαίαν ἐπονομάζουσιν»). Αν και η αρχαιολογική έρευνα στην πόλη της Επιδαύρου είναι μέχρι σήμερα περιορισμένη, οι ανασκαφές των τελευταίων ετών οδήγησαν στην ταύτιση των ιερών της Ήρας με το προσωνόμιο *Βασιλεία* στη μικρή χερσόνησο βόρεια του λιμανιού (σημερινό ακρωτήριο του Αγ. Νικολάου), και της Αρτέμιδος *Ορθωσίας* στον λόφο δυτικά της πόλης (θέση «Καταράχι») (Παπαχατζής 1976, 217–21· Riethmüller 2005, 2:89–91, αρ. 34· Προσκυνητοπούλου 2011, 65–7, 72–4), Εικ. 1.

Το προσωνόμιο *Κισσαία*, με το οποίο η Αθηνά λατρευόταν στην πόλη της Επιδαύρου, αναφέρεται πιθανότατα στο, σύμφωνα με τον Πausanias, αξιοθαύμαστο ξόανό της, που θα ήταν από ξύλο κισσού. Η μοναδικότητα του επιθέτου (Blechl 1982, 210 με υποσ. 138) ίσως υποκρύπτει και κάποια σχέση με το ιερό του Διονύσου που βρισκόταν πολύ κοντά (στην περιοχή του θεάτρου, Εικ. 1), ενώ κατά την Nick (2002, 43 – με λανθασμένη αναφορά στη θεά ως Άρτεμη) αναφερόταν στο υλικό του στεφανιού με το οποίο θα στεφάνωναν το ξόανο ανά τακτά διαστήματα. Ο ναός τοποθετείται συνήθως στον χώρο, τον οποίο σήμερα καταλαμβάνει η εκκλησία της Παναγίας (Ζωοδόχου Πηγής), διάδοχος μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής πάνω στην ακρόπολη στη χερσόνησο «Νησί» (Εικ. 1), αν και δεν έχει διεξαχθεί συστηματική ανασκαφική έρευνα επί τόπου και δεν γνωρίζουμε κάτι περισσότερο (Παπαχατζής 1976, 218, 220 εικ. 251· Pallas 1977, 179–80, αρ. κατ. 87A· Riethmüller 2005, 2:90· Πάππη κ.ά. 2010, 418–19 [Χ. Πιτερός] = SEG LXIV 199–200· Προσκυνητοπούλου 2011, 37, 38, 62).

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί ότι και στη γειτονική του Ασκληπιείου κωμόπολη της Λήσας (σημερινό Λιγουριό) λατρευόταν επίσης η Αθηνά, με ναό που αναφέρει ο Πausanias (II, 25, 10· βλ. Παπαχατζής 1976, 197 με υποσ. 1· Billot 1997–1998, 19), από το οποίο προέρχονται τρία περιρραντήρια από τοπικό ασβεστόλιθο (Μιτσός 1970, 30–1, αρ. 4–5 [5ος–3ος αι. π.Χ.]· Παπαχατζής 1976, 197–98· SEG XXXI 330–31).

Στενές σχέσεις της Επιδαύρου με την Αθήνα μαρτυρούνται από πολύ νωρίς, απηχώντας το κοινό ιωνικό παρελθόν των δύο πόλεων, αλλά και την εμπορική δραστηριότητα της Επιδαύρου, που ήταν, παρά τον ορεινό χαρακτήρα της Επιδαυρίας, στραμμένη προς τη θάλασσα. Σύμφωνα με την παράδοση, λοιπόν, οι Ηρακλείδες εγκατέστησαν στην Επίδαυρο τους Ίωνες που τους ακολούθησαν από την Αττική, ενώ μαθαίνουμε, επίσης, ότι ο τελευταίος Ίωνας βασιλιάς που παρέδωσε την Επίδαυρο στο αργείο ζεύγος του Δηιφόντη και της Υρνηθώς κατέληξε στην Αθήνα, όπου και εγκαταστάθηκε (Πausanias II, 26, 1–2· II, 28, 3–7· Λαμπρινουδάκης 1979β, 62 [στο ίδιο, 63, ευρύτερα για τη σχέση της πόλης με τον ιωνικό κόσμο]· Προσκυνητοπούλου 2011, 39· Πετρονάκος 2013, 25). Επιπλέον, και ο αττικός ήρωας Θησεάς συνδέθηκε με την Επίδαυρο, αφού εκεί φέρεται ότι σκότωσε τον κακοποιό Περιφύτη (Προσκυνητοπούλου 2011, 48).

Αλλά εκεί που αντικατοπτρίζεται καλύτερα η αρχική στενή σχέση των δύο πόλεων είναι η λατρεία στην Επίδαυρο δύο θεοτήτων, των μητέρων-θεαινών της πόλης, Δαμίας και Αυξησίας, που ανήκαν στην κατηγορία των «Αζοσιών Θεών» και το τυπικό της λατρείας τους (*ἀπόρρητα* δρώμενα, θυσίες, γυναικείοι χοροί με σκώμματα κ.ά.) θύμιζε σε πολλά εκείνη των Ελευσινίων Θεοτήτων (Ηρόδοτος V, 82–6· Πausanias II, 30, 4· II, 32, 2· Καββαδίας 1900, 196–97· Παπαχατζής 1974, 240, υποσ. 3· Wagman 1995, 133–34· Λεμπιδάκη 2003, 168, 176–78, 180, 185–87, 204–6 [τοπικές προδωρικές θεότητες της ελιάς προτείνεται η αναγνώριση του λεγόμενου «ιερού Π» – γύρω στο 300 π.Χ. – στο Ασκληπιείο ως τελεστηρίου των Δαμίας και Αυξησίας]· Προσκυνητοπούλου 2011, 48). Μάλιστα, όπως μαρτυρείται, τα αγάλματα των θεοτήτων αυτών ήταν από ξύλο αθηναϊκής ελιάς, ενώ η λατρεία τους αποδεικνύεται μακροχρόνια, αφού κατά τον 4ο αι. μ.Χ. ο ιερέας του Απόλλωνα Μαλεάτα ήταν και ισόβιος ιερέας των *Αζοσιών Θεών* (IG IV² 1, 434, 307 μ.Χ.). Όπως συνάγουμε

από τη διήγηση του Ηροδότου, οι Δαμία και Αυξησία (όπως άλλωστε υποδεικνύει και το όνομά τους) ήταν θεές της παραγωγικής δύναμης της γης και της γονιμότητας, της ανάπτυξης και ακμής της φύσης. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, όπως προτείνουμε εδώ, η λατρεία τους να αποτελεί απόηχο της μυκηναϊκής μητέρας θεάς της φύσης, που γνωρίζουμε από τις ανασκαφές ότι λατρευόταν στο ιερό του Κυνορτίου τουλάχιστον κατά τον 16ο αι. π.Χ., έχοντας μάλιστα ήδη μία χθόνια, γονιμική/«κουροτροφική» διάσταση και, επομένως, μία άμεση σχέση με την ευημερία και την υγεία των ανθρώπων ευρύτερα (Lambrinoudakis 1981· Πέππα-Παπαϊωάννου 1985, ιδίως 209, 211 [ειδώλια]· Λαμπρινουδάκης 2016, 8–10, εικ. 4–6α–β). Στην περίπτωση αυτή, η στενή σχέση με την Αθήνα που μαρτυρείται στην παράδοση για το απώτατο προδωρικό παρελθόν της ιστορίας της πόλης, απηχεί ακριβώς την κοινή μυκηναϊκή (ιωνική) λατρεία της μητέρας γης, κυρίας της φύσης και προστάτιδας της ανάπτυξης–ευημερίας των ανθρώπων. Ενδεικτικό είναι άλλωστε το γεγονός ότι, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο ιερέας του Απόλλωνα –δηλαδή της παλαιότερης λατρευόμενης θεότητας του ιερού– μαρτυρείται ως δια βίου ιερέας των *Αζοσίων Θεών*, και όχι εκείνος του Ασκληπιού. Επιπλέον, η λειτουργία της τοπικής λατρείας ως συνδετικού κρίκου μεταξύ των δύο πόλεων υποδεικνύεται ξανά μέσω της μυθολογικής παράδοσης, επιβεβαιώνοντας την κοινή ιωνική καταγωγή της. Όπως παραδίδεται, οι Επιδαύριοι έστελναν ετήσιες προσφορές στην Πολιάδα Αθηνά και τον Ερεχθέα ως αντάλλαγμα για το ξύλο αθηναϊκής ελιάς που έλαβαν από την Αθήνα για την κατασκευή των ξοάνων των δύο θεαινών. Όταν, όμως, κατά το β' μισό του 7ου αι. π.Χ. οι μεταξύ τους πολιτικές σχέσεις γίνονται εχθρικές, εξαιτίας της βοήθειας που προσέφερε η Επίδαυρος στην παλιά αποικία της, την Αίγινα, εναντίον της Αθήνας, η πολιτική αυτή αλλαγή αποτυπώνεται άμεσα και στην παράδοση για τη λατρεία των Αζοσίων Θεών μέσω του επεισοδίου της διαμάχης για την κατοχή των ξοάνων τους μεταξύ των Αιγινητών και των Αθηναίων (Καββαδίας 1900, 196–97· Buck 1981· Προσκυνητοπούλου 2011, 48–9· Πετρουνάκος 2013, 25, υποσ. 16). Η πολιτική εχθρότητα μεταξύ των δύο πόλεων παραμένει σταθερή καθ' όλο τον 5ο αι. π.Χ. εξαιτίας της αδιάλειπτης συμμετοχής της Επιδαύρου στην Πελοποννησιακή Συμμαχία, ήδη από την ίδρυσή της το 550 π.Χ. (Πετρουνάκος 2013, 27· για την πολιτική διαμάχη με το Άργος, διαχρονικό σύμμαχο της Αθήνας στην περιοχή βλ. Λαμπρινουδάκης 1979β, 72–3· Lambrinoudakis 1990· Προσκυνητοπούλου 2011, 49, 50, 51–2· Kritzas και Prignitz 2020, 14–22 [πολιτικός έλεγχος της Επιδαύρου από το Άργος την περίοδο μετά τη μάχη της Χαιρώνειας, 338 π.Χ.]).

III. Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΣΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ

1. Ο 4ος αι. π.Χ.

Η εμφάνιση της λατρείας της Αθηνάς κατά τον 4ο αι. π.Χ. ως ελάχισσων θεότητας στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου έρχεται σε ένα σημείο καμπής για την ιστορική εξέλιξη του ιερού, και επομένως και της πόλης ευρύτερα. Συμπίπτει χρονικά αφενός με την ευρύτερη αναδιοργάνωση του παραδοσιακού κόσμου μέσα στον οποίο κινούνταν πολιτικά η Επίδαυρος, πρώτα με την κατάρρευση της αθηναϊκής ηγεμονίας και έπειτα με την πολιτική άνοδο της Μακεδονίας, αφετέρου με τη μεγάλη ακμή του ιερού, την περίοδο 400–250 π.Χ. Αυτή η διάλυση και αναδιάρθρωση των παραδοσιακών σχημάτων στην πολιτική ζωή της Ελλάδας επέτρεψε ένα ακόμα μεγαλύτερο (σε σχέση με τον 5ο αι. π.Χ.) άνοιγμα της λατρείας του Ασκληπιού στο πανελλήνιο, με τη συνειδητή προώθηση της λατρείας του φιλόφρονου θεού της Επιδαύρου ως ενός πραγματικά «διεθνούς πολιτιστικού προϊόντος». Η προσπάθεια διάδοσής του (αλλά και η επιτυχία της) αντικατοπτρίζεται στην πληθώρα των νέων «διεθνών» επιρροών που υιοθετούνται τώρα στο ιερό, από τα θέματα που επελέγησαν για τον θρόνο του χρυσελεφάντινου λατρευτικού αγάλματος του Ασκληπιού, έως την επιλογή πλήθους ξένων καλλιτεχνών, τεχνιτών και εργολάβων –Παρίων, Κορίνθιων, αλλά και Αθηναίων, Αργείων κ.ά.– για την εκτέλεση του μεγάλου οικοδομικού προγράμματος της περιόδου 400–250 π.Χ. (Καββαδίας 1900, 252· Burford 1969, 25–9· Λαμπρινουδάκης 1979β, 74–7· Προσκυνητοπούλου 2011, 56–7). Άλλωστε, όπως έχει επανειλημμένα αποδειχθεί, και σίγουρα ισχύει για τον 4ο αι. π.Χ. στην περίπτωση της Επιδαύρου, οι πολιτιστικές και καλλιτεχνικές επιρροές μπορούν να είναι ανεξάρτητες των εκάστοτε στενών πολιτικών συμμαχιών των

πόλεων. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Β. Λαμπρινουδάκης (1979β, 76), ο «διεθνικός» χαρακτήρας των επιγραφών που ανιδρύθηκαν στο ιερό κατά την περίοδο αυτή δεν σημαίνει ότι ο Ασκληπιός έμεινε συνειδητά έξω από την πολιτική (η Επίδαυρος άλλωστε παραμένει διαχρονικά μια αριστοκρατική δωρική πόλη, που με κάθε ευκαιρία που παρουσιάζεται προσπαθεί να γυρίσει στον παραδοσιακό, σίγουρο κόσμο της, στο πλευρό της Κορίνθου και της Σπάρτης), αλλά ότι ο θεός προσαρμοζόταν στην πολιτική αναγκαιότητα της κάθε εποχής. Την ίδια πολιτική βλέπουμε ακριβώς και στο θρησκευτικό επίπεδο, με την εμφάνιση κατά τον 4ο αι. π.Χ. πλήθους νέων ελάσσονων θεοτήτων στο ιερό (Melfi 2007, 37–40). Η παρουσία της Αθηνάς μαρτυρείται μέσα από τρία μνημεία, μία βάση αναθήματος (1), έναν βωμό (2) και ένα αγαλμάτιο (3), ενώ απεικόνιση της θεάς βρίσκουμε και σε ένα μνημείο μεγαλύτερων διαστάσεων με ανάγλυφη διακόσμηση (4). Στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει να ενταχθεί πιθανότατα και η αναφορά στο ίαμα Α7 (κατά την κατάταξη της LiDonnici 1995, 90–1, ιδίως υποσ. 17) του 4ου αι. π.Χ. αναθήματος στην Αθηνά (;) από τον Θεσσαλό Πάνδαρο (με θεσσαλική υπόσταση;), αν και η αποκατάσταση του κειμένου δεν είναι ασφαλής.

Αυτό που παρατηρεί κανείς, όσον αφορά τα δύο ενεπίγραφα μνημεία 1–2, είναι αφενός η απουσία κάποιου προσωνυμίου για τη θεά, αφετέρου η ανάθεση του μνημείου 1 εκ μέρους ενός ιερομνήμονα, αξιωματούχου του ιερού υπεύθυνου τόσο για τη διεξαγωγή της θυσίας, όσο και επιφορτισμένου με την οικονομική του διαχείριση (Καββαδίας 1900, 228–29· Clinton 1994, 20· Melfi 2007, 36· Προσκυνητοπούλου 2011, 59· Κριτζάς 2018, 64). Παρά την απουσία ορισμένου επιθέτου για τη θεά –αν αυτή δεν οφείλεται στην τυχαιότητα της διατήρησης– η εμφάνισή της στο ιερό πιθανότατα οφείλεται στην αθηναϊκή πολιτιστική επιρροή, όπως υποδεικνύει αφενός η απουσία αναφοράς σε κάποια τοπική υπόστασή της, π.χ. *Κισσαία*, αφετέρου η ύστερη χρονική περίοδος εμφάνισής της, στον 4ο αι. π.Χ., όταν όλη η Ελλάδα –πόσο μάλλον ένα ιερό που πρεσβεύει έναν πανελλήνιο χαρακτήρα και καλλιιεργεί ένα «διεθνές» πολιτιστικό-θρησκευτικό προϊόν– βρίσκεται, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, υπό την επιρροή της πολιτιστικής ακτινοβολίας της Αττικής (Ridgway 1997, 365–66· Προσκυνητοπούλου 2011, 264 [επιρροή της αττικής και αργειακής παραγωγής στις επιτύμβιες στήλες της πόλης της Επιδαύρου]). Η απουσία επιθέτου για τη θεά σηματοδοτεί, πιθανότατα, ακριβώς αυτή τη συνειδητή απόφαση για ευρύτερο άνοιγμα του ιερού προς το πανελλήνιο, χωρίς να την ταυτίζει με κάποια συγκεκριμένη ελληνική πόλη (ίσως αρχικά απλώς ως αδερφή του πατέρα του Ασκληπιού, Απόλλωνα – πρβλ. αρ. κατ. 9). Δεν γνωρίζουμε αν η ανάθεση στην Αθηνά εκ μέρους του ιερομνήμονα Αρίστειχμου (1) υποδεικνύει, λόγω του αξιώματός του, συνειδητή πρωτοβουλία εισαγωγής της λατρείας της Αθηνάς στο ιερό ή αν αποτελεί προσωπική ιδιωτική ανάθεση μέσα στο πλαίσιο της ευρύτερης αττικής πολιτιστικής επιρροής. Η ανάλογη, σχεδόν σύγχρονη ανάθεση (τέλη 4ου/3ου αι. π.Χ.) των ιερομνημόνων ως ομάδας στην Αθηνά Εργάνη (6), μια αττική υπόσταση της θεάς, κάνει πιθανότερη την πρώτη περίπτωση.

Αναφέρθηκε ήδη η δραστηριοποίηση Αθηναίων εργολάβων στο πλαίσιο του οικοδομικού προγράμματος μνημειοποίησης του ιερού, ενώ αξιοσημείωτη είναι και η χρήση του πεντελικού μαρμάρου σε αυτό. Κατά τον 4ο αι. π.Χ., η Αθήνα ακολουθεί μία επιθετική εξαγωγική πολιτική για το πεντελικό μάρμαρο, με αποτέλεσμα την ευρεία χρήση του στη γλυπτική και την αρχιτεκτονική από τους Δελφούς και την Πελοπόννησο, έως τα όρια του ελληνικού κόσμου, την Καρία και τη Λυκία (Μαυσωλείο της Αλικαρνασσού, Ηρώο του Περικλή στα Λίμυρα). Η Πάρος διατηρεί τις αγορές της Δύσης και της Ολυμπίας, ενώ συνεχίζει την εξαγωγή μαρμάρου, αν και περιορισμένη, στους Δελφούς και την Ανατολική Ελλάδα (Palagia 2010, 351–52). Στην Επίδαυρο πεντελικό μάρμαρο χρησιμοποιήθηκε τόσο στην αρχιτεκτονική ναών και στα αρχιτεκτονικά γλυπτά τους (Roux 1961· Λαμπρινουδάκης 1976–1978· Καλτσάς 2001, αρ. κατ. 338–52· Prignitz 2014 [ναός του Ασκληπιού – Αθηναίοι καλλιτέχνες]), όσο και για σημαντικό αριθμό αναθημάτων της περιόδου (βλ. ενδεικτικά Ridgway 1966· Καλτσάς 2001, αρ. κατ. 353–54, 478–79, 544–45, 548–49).

Η δραστηριοποίηση αττικών εργαστηρίων στο ιερό επιβεβαιώνεται και από άλλα ευρήματα, όπως το ανάγλυφο 4 (γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., Εικ. 2–8), από πεντελικό μάρμαρο, τμήμα γλυπτού διακόσμου πιθανότατα ενός βωμού προς τιμήν των δώδεκα θεών, στον τύπο του δωρικού θριγκού (με ακολουθία τριγλύφων–μετοπών). Από το τετράπλευρο μνημείο, του οποίου τον ακριβή αριθμό μετοπών σε κάθε πλευρά και, επομένως, το ακριβές μήκος της τελευταίας, δεν γνωρίζουμε, σώζονται οκτώ κύρια μη συγκολλούμενα θραύσματα, από τα οποία μία σχεδόν ακέραια μετόπη με παράσταση Αθηνάς. Η θεά εικονίζεται να φορά αττικό

Εικ. 2. Αποσπασματικά σωζόμενο ανάγλυφο (πιθανότατα τμήμα βωμού) στον τύπο του δωρικού θριγκού (4), 350-325 π.Χ. (φωτ. του συγγραφέα © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 3. Αποσπασματικά σωζόμενο ανάγλυφο (πιθανότατα τμήμα βωμού) στον τύπο του δωρικού θριγκού (4), 350-325 π.Χ. Μετόπη με παράσταση Ασκληπιού και Αθηνάς (φωτ. του συγγραφέα © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 4. Αποσπασματικά σωζόμενο ανάγλυφο (πιθανότατα τμήμα βωμού) στον τύπο του δωρικού θριγκού (4), 350-325 π.Χ. Θραύσμα μετόπης με παράσταση καθιστής ανδρικής μορφής (φωτ. του συγγραφέα © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 5. Αποσπασματικά σωζόμενο ανάγλυφο (πιθανότατα τμήμα βωμού) στον τύπο του δωρικού θριγκού (4), 350-325 π.Χ. Θραύσμα μετόπης με παράσταση ιστάμενης γυναικείας μορφής που κρατά δόρυ ή σκήπτρο (λεπτομέρεια της Εικ. 4, φωτ. του συγγραφέα © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 6. Αποσπασματικά σωζόμενο ανάγλυφο (πιθανότατα τμήμα βωμού) στον τύπο του δωρικού θριγκού (4), 350-325 π.Χ. Θραύσμα μετόπης με παράσταση μορφής ιστάμενου θωρακοφόρου (φωτ. του συγγραφέα © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 7. Αποσπασματικά σωζόμενο ανάγλυφο (πιθανότατα τμήμα βωμού) στον τύπο του δωρικού θριγκού (4), 350-325 π.Χ. Γωνιακή απόληξη του κυματίου στο άνω τμήμα του θριγκού, όπου διακρίνεται η ακολουθία του και το μοτίβο σχηματοποιημένου άνθους (φωτ. του συγγραφέα· © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 8. Αποσπασματικά σωζόμενο ανάγλυφο (πιθανότατα τμήμα βωμού) στον τύπο του δωρικού θριγκού (4), 350-325 π.Χ. Συμπλήρωση της γωνιακής απόληξης του άνω τμήματος του θριγκού με αναπαραγωγή σε γύψο του σωζόμενου θραύσματος της Εικ. 7 (φωτ. του συγγραφέα· © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

πέπλο που σχηματίζει κόλπο στο μπροστινό μέρος, ιμάτιο και αιγίδα τοποθετημένη διαγώνια. Η ασπίδα της –που φέρει γοργόνειο– είναι τοποθετημένη στο έδαφος, στηριζόμενη στον δεξιό της μηρό· πιθανότατα με το αριστερό της υψωμένο χέρι θα κρατούσε δόρυ, όπως υποδεικνύει ο ελαφρώς ανασηκωμένος ώμος της. Δεν φορά κράνος, αλλά, αντίθετα, με το δεξί της χέρι κρατά κορινθιακό κράνος στραμμένο προς το μέρος της. Το τελευταίο συγκρατείται από το καταυχένιο και από το δεξί χέρι ώριμης γενειοφόρου ανδρικής μορφής που φορά ιμάτιο και έχει τα πόδια χιαστί, ρίχνοντας το βάρος του σώματος στη βακτηρία που φέρει κάτω από την αριστερή μασχάλη. Εικονογραφικά η μορφή της θεάς απηχεί ένα αττικό πρότυπο της δεκαετίας του 430/420 π.Χ., αν και δεν υπάρχουν στοιχεία για την ταύτιση του προτύπου αυτού με την Αθηνά Λημνία του Φειδία, όπως είχε υποστηρίξει αρχικά ο Α. Furtwängler (Palagia 1987· Karanastassis 1987, 369–74· Davison 2009, 1:45–68· Kansteiner 2014, 2:165–71, αρ. 8). Η σκηνή, με μια πρώτη ματιά, είναι δυσερμήνευτη, με την ανδρική μορφή να αναγνωρίζεται άλλοτε ως Ήφαιστος που δίνει τα όπλα στην Αθηνά (ως Εργάνη [:] ή στο πλαίσιο μιας σκηνής σχετιζόμενης με τον μύθο της γέννησης του Εριχθονίου), και άλλοτε ως Ασκληπιός, που λαμβάνει όπλα από την Αθηνά, ως αλληγορία κάποιου ιστορικού γεγονότος.

Αρχικά ο Ι. Σβορώνος (1911, 368–78, αρ. 121) είχε αναγνωρίσει στη σκηνή μια εικονογράφηση του περιστατικού που αναφέρει ο ύμνος του Επιδαύριου Ισύλλου (περ. 280 π.Χ.), σχετικά με την αναπάντεχη σωτηρία της Σπάρτης από την επίθεση των μακεδονικών στρατευμάτων του Φιλίππου Β' μέσω της θαυματουργής επέμβασης του Ασκληπιού. Η παρουσία της Αθηνάς, που εξοπλίζει τον Ασκληπιό, ερμηνεύτηκε ως σύμβολο της στρατιωτικής βοήθειας που θα έστειλε η Αθήνα στη Σπάρτη εναντίον του Φιλίππου Β', η οποία, όμως, δεν μαρτυρείται σε καμία αρχαία πηγή, ούτε και από τον ίδιο τον Ίσυλλο (*IG IV² 1, 128* = Peek 1969, αρ. 58· Melfi 2007, 51–4).

Αργότερα, η C. Long (1987, 194–96) συσχέτισε το ανάγλυφο με τη μαρτυρούμενη στο ιερό λατρεία των δώδεκα θεών (*IG IV² 1, 287* = Peek 1969, αρ. 121, ενεπίγραφη βάση από ερυθρωπό λίθο, 4ος αι. π.Χ.), και με μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, την ίδρυση της Συμμαχίας της Κορίνθου (338/337 π.Χ.) από τον Φίλιππο Β', με σκοπό την αποκατάσταση της ενότητας των Ελλήνων κάτω από το ίδιο πάνθεο. Η ανδρική μορφή δίπλα στην Αθηνά αναγνωρίζεται τώρα ως Ήφαιστος που παραδίδει τα όπλα στη θεά, με βακτηρία και χιτώνα, δηλαδή με το ίδιο ένδυμα και σύμβολα που βλέπουμε στη ζωφόρο του Παρθενώνα, όχι όμως και την ίδια στάση δεδομένου ότι το μνημείο είναι προϊόν αττικού εργαστηρίου, δεν αποκλείεται η ίδια η Αθήνα να αφιέρωσε τον

βωμό στο ιερό. Άλλωστε, η ίδια η εμφάνιση της λατρείας των δώδεκα θεών στο ιερό έχει αναγνωριστεί από την έρευνα ως άμεση εισαγωγή από την Αττική (Melfi 2007, 38–9), όπου η λατρεία τους τεκμηριώνεται ήδη από τον 6ο αι. π.Χ. (Di Cesare 2014, 1051–55).

Κλειδί για την ερμηνεία του έργου –στην παρούσα κατάσταση διατήρησής του– παραμένει η ερμηνεία της ανδρικής μορφής δίπλα στην Αθηνά. Η μορφή που περιγράψαμε παραπάνω δίπλα στη θεά είναι περισσότερο κοντά στην εικονογραφία του Ασκληπιού παρά του Ηφαίστου, και, δεδομένου και του τόπου ανάθεσης, πιθανότατα ταυτίζεται με τον πάτωνα θεό της Επιδαύρου. Ειδικότερα, η μορφή ακολουθεί σε όλα τον δημοφιλή τύπο «Este» του Ασκληπιού (το περιελισσόμενο στη βακτηρία φίδι θα συμπληρωνόταν πιθανότατα γραπτώς), με εξαίρεση τη χαρακτηριστική τριγωνική αναδίπλωση του ιματίου μπροστά (*LIMC* 2[1]: 886–88, 895, αρ. κατ. 320–54, «Asklepios» [B. Holtzmann]). Η παραλλαγή αυτή του τύπου, χωρίς την τριγωνική αναδίπλωση, εμφανίζεται αρκετά συχνά, με παραδείγματά της να βρίσκουμε και στην ίδια την Αθήνα, ενώ το ίδιο συμβαίνει και με το πρότυπο της στάσης του σώματος της μορφής (πρβλ. τη μορφή του θεού στα αναθηματικά ανάγλυφα από το αθηναϊκό Ασκληπιείο EAM 1345 [Καλτσάς 2001, αρ. κατ. 432, 370–360 π.Χ.], EAM 1332 [Καλτσάς 2001, αρ. κατ. 472, β' μισό του 4ου αι. π.Χ.], και Αποθήκη της Βιβλιοθήκης του Αδριανού PA 282 [Δεσπίνης 2013, 93–4, εικ. 53, πρώτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.], με ιμάτιο χωρίς τριγωνική αναδίπλωση και με διασταυρούμενα πόδια, τη μορφή του επώνυμου ήρωα E23 στην ανατολική ζωφόρο του Παρθενώνα [Βρετανικό Μουσείο, πλάκα IV, 447–432 π.Χ.: Neils 2001, 159, εικ. 121], καθώς και τη μορφή του Δήμου ή Ερεχθέα στο ψηφισματικό ανάγλυφο Μουσείο Ακρόπολης αρ. ευρ. EAM 1479, 398/7 π.Χ. [Lawton 1995, 89–90, αρ. κατ. 14, πίν. 8· Καλτσάς 2001, αρ. κατ. 502 – σε στάση τριών τετάρτων, στηριζόμενος σε βακτηρία, σε δεξίωση με την Αθηνά]). Επιπλέον, στην περίπτωση ταύτισης της ανδρικής μορφής με τον Ήφαιστο, δυσκολίες ανακύπτουν από την επιλογή του εικονογραφικού θέματος. Η Αθηνά δεν μπορεί να αναγνωριστεί με ευκολία ως Εργάνη (μία αττική υπόσταση της θεάς όπως είδαμε παραπάνω), αφού σε όλα τα γνωστά έως σήμερα παραδείγματα η θεά απεικονίζεται είτε να συνοδεύεται από τη ρόκα ή/και το αδράχτι, είτε να παρίσταται απλώς, αμέτοχη, σε κάποιο βιοτεχνικό εργαστήριο, να δέχεται κάποια κατασκευή ως προσφορά ή να αναλαμβάνει η ίδια τον ρόλο του τεχνίτη, ενώ στην περίπτωση της παρουσίας της στο εργαστήριο του Ηφαίστου (αφού μαζί του εξασκεί τις τέχνες) που μας ενδιαφέρει εδώ, ο θεός είναι πάντα αυτός που απεικονίζεται να φιλοτεχνεί κάποιο αντικείμενο, ενώ η θεά τον παρακολουθεί πάλι αμέτοχη, σε αντίθεση με το ανάγλυφο της Επιδαύρου (*LIMC* 2[1]: 961–64, 1019, αρ. κατ. 39–58, «Athena» [P. Demargne]· *LIMC* 4[1]: 632, 650, αρ. κατ. 12–4, «Hephaistos» [A. Hermay και A. Jacquemin]). Δυσκολίες εμφανίζονται και στην περίπτωση αναγνώρισης στη σκηνή του εισαγωγικού επεισοδίου του μύθου της γέννησης του Εριχθονίου. Ο μύθος ήταν αμιγώς αττικός και σημαντικός ως σύμβολο της αυτοχθονίας των Αθηναίων, και επομένως η επιλογή του από ένα αθηναϊκό εργαστήριο είναι κάτι προφανές· όμως, έως τώρα δεν σώζεται κανένα παράδειγμα απεικόνισης του εισαγωγικού επεισοδίου του μύθου πριν την ύστερη ελληνιστική περίοδο. Έως την περίοδο αυτή εικονογραφείται είτε η σκηνή της καταδίωξης της Αθηνάς από τον Ήφαιστο, που οδήγησε στη γέννηση του μυθικού ήρωα της Αττικής (ή του Ερεχθέα) από το σπέρμα του θεού που η Αθηνά απέρριψε στη γη (*LIMC* 2[1]: 999, αρ. κατ. 475, «Athena» [P. Demargne]), είτε η στιγμή της γέννησης του Εριχθονίου μέσα από τη Γη (*LIMC* 2[1]: 1025, 1028, 1035, αρ. κατ. 454, 474[;], 476[;], 478, 479[;], 481[;], «Athena» [P. Demargne]). Ο εμπλουτισμός του μύθου με το εναρκτήριο επεισόδιο της επίσκεψης της Αθηνάς στο εργαστήριο του Ηφαίστου για την παραλαβή των καινούργιων όπλων που του είχε παραγγείλει φαίνεται πως είναι μεταγενέστερη της κλασικής περιόδου προσθήκη, όταν ακριβώς ο μύθος έφτασε στην τελική διαμόρφωσή του. Δεν είναι τυχαίο ότι το επεισόδιο αυτό δεν αναφέρεται σε καμία αρχαία πηγή πριν τον ψευδο-Απολλόδωρο (*Βιβλιοθήκη* III, 14, 6, 1ος ή 2ος αι. μ.Χ.: *LIMC* 4[1]: 629, «Hephaistos» [A. Hermay και A. Jacquemin]· Burkert 1993, 305, με υποσ. 44· Κακριδής 1986, 196–200 [*ηφαιστειότευκτα*]), ενώ η πρωιμότερη και ταυτόχρονα μοναδική σωζόμενη απεικόνισή του είναι το νεοαττικό ανάγλυφο της Κοπεγχάγης (Ny Carlsberg Glyptotek, αρ. ευρ. I.N. 441: Cook 1940, 207, εικ. 127· Poulsen 1951, 51–2, αρ. κατ. 35, 1ος αι. π.Χ. [;]), που προτάσσεται ως παράλληλο και από τη C. Long (1987, 195), Εικ. 9. Και πάλι όμως, η μορφή του θεού στην αρχαϊστική μετόπη στην Κοπεγχάγη δεν σχετίζεται εικονογραφικά με τη μετόπη της Επιδαύρου. Ο Ήφαιστος, που αναγνωρίζεται εδώ με ασφάλεια επειδή κρατά σφυρί, είναι γυμνός, με ιμάτιο μαζεμένο στην πλάτη, χωρίς βακτηρία. Η Αθηνά είναι στον τύπο της Προμάχου, έχοντας σηκωμένο το δόρυ, χωρίς να φορά

Εικ. 9. Νεοαττικό ανάγλυφο με παράσταση Αθηνάς και Ηφαίστου, Κοπεγχάγη, Ny Carlsberg Glyptotek, αρ. ευρ. I.N. 441, 1ος αι. π.Χ.; (Cook 1940, εικ. 127).

κράνος, το οποίο προτάσσει προς την κατεύθυνσή της ο θεός που στέκεται σε κατατομή στα δεξιά της. Οι δύο θεοί δεν κρατούν από κοινού το κράνος ως συμβολική χειρονομία παράδοσης οπλισμού εκ μέρους της Αθηνάς, όπως έχει αναλυτικά δείξει ο Ι. Σβορώνος (1911, 371–73) στην περίπτωση της Επιδάουρου. Από τα παραπάνω καθίσταται προφανές ότι το ανάγλυφο της Κοπεγχάγης είναι ένα εικονογραφικό συμπλήρωμα, όπως συμβαίνει κατά κανόνα στη νεοαττική τέχνη (αρχαϊστική Αθηνά Πρόμαχος, με αρχαϊστική παράσταση του γυμνού Ηφαίστου στο πλαίσιο του μύθου της γέννησης του Εριχθονίου), και ως τέτοιο δεν έχει άμεση σχέση με τη σκηνή στο ανάγλυφο της Επιδάουρου.

Αφού έχουμε αναγνωρίσει με –σχετική– ασφάλεια το επεισόδιο της μετόπης ως παράδοση όπλων από την Αθηνά στον Ασκληπιό, τίθεται το ερώτημα της σχέσης της θεάς με τον Ασκληπιό στο πλαίσιο του ιερού της Επιδάουρου. Όπως είδαμε ήδη, η Αθηνά δεν έχει άμεση σχέση ούτε με την τοπική γενεαλογία του Ασκληπιού ή ευρύτερα με τον μύθο του, ούτε με τη λατρεία του θεού στην Επίδαυρο (πέρα από την ύστερη προσθήκη του βωμού της σε εκείνους της πρόθυσης). Επομένως, η παρουσία της δίπλα στον Ασκληπιό θα πρέπει να σχετίζεται με κάποιον άλλον άμεσο τρόπο με τον θεό, πιθανότατα σε αλληγορικό επίπεδο. Είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι οι δύο θεοί συμβολίζουν τις αντίστοιχες πόλεις, Αθήνα και Επίδαυρο, κατά το γνωστό από τα ψηφισματικά ανάγλυφα σχήμα (πρβλ. το σύγχρονο ψηφισματικό ανάγλυφο EAM 2985, του τρίτου τέταρτου του 4ου αι. π.Χ. με παράσταση Ασκληπιού και Αθηνάς: Lawton 1995, 139, αρ. κατ. 132, πίν. 70· *IG II³* 1, 497 [332 π.Χ.]), και, όπως υποδεικνύουν –τουλάχιστον για την Αθηνά– ο αττικός εικονογραφικός τύπος της θεάς, αλλά και το εργαστήριο κατασκευής του μνημείου (ο τύπος «Este» για τον Ασκληπιό είναι εξίσου δημοφιλής στην Αθήνα). Η όλη παράσταση, λοιπόν, θα πρέπει να εξεταστεί υπό το πρίσμα του αλληγορικού μηνύματος μιας σκηνής παράδοσης οπλισμού στον Ασκληπιό από τη θεά, και πάντα σε σχέση και με τις απεικονιζόμενες σκηνές στα υπόλοιπα θραύσματα του μνημείου. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η σκηνή ανήκει σε ένα ευρύτερο σύνολο και δεν μπορεί να ερμηνευτεί μεμονωμένα, όπως είχε επιχειρήσει αρχικά ο Ι. Σβορώνος (πριν την εύρεση των υπόλοιπων θραυσμάτων του μνημείου· βλ. και παρακάτω στο λήμμα του καταλόγου).

Με την αναγνώριση των θραυσμάτων του αναγλύφου ως τμημάτων ενός βωμού με παράσταση των δώδεκα θεών, που ανατέθηκε στο ιερό με πρωτοβουλία της Αθηνάς την περίοδο 350–325 π.Χ. (για τη χρονολόγηση του αναγλύφου βλ. στο λήμμα του καταλόγου), λύνονται πολλά από τα προβλήματα ερμηνείας των υπόλοιπων

θραυσμάτων του μνημείου, στα οποία σώζονται παράσταση ιστάμενου θωρακοφόρου Άρη που κρατά δόρυ και ασπίδα ακουμπισμένη στο έδαφος (Εικ. 6), αλλά και καθιστού σε βράχο θεού με ιμάτιο (Ποσειδώνας [:]) και ιστάμενης θεάς, όλα τμήματα ενός ευρύτερου συνόλου (Long 1987, 195 [αττικό πρότυπο]· πρβλ. και τη μορφή του Ασκληπιού επί ομφαλού [:] στο ανάγλυφο από το αθηναϊκό Ασκληπιείο ΕΑΜ 1392: Καλτσάς 2001, αρ. κατ. 269 [γύρω στο 400 π.Χ.]), Εικ. 4–5. Όμως, η εμφάνιση ενός βωμού των δώδεκα θεών στην Επίδαυρο δεν χρειάζεται να χρονολογηθεί μετά το 338 π.Χ. και να σχετιστεί απαραίτητα με τη Συμμαχία της Κορίνθου υπό τον Φίλιππο Β' (338/337 π.Χ.· πρβλ. Kolde 2003, 257–301 [ιδίως 262–64, 289–90], όπου η αναφορά του Ισύλλου στη σωτηρία της Σπάρτης με τη βοήθεια του Σωτήρα Ασκληπιού τοποθετείται –αρκετά πειστικά– το 317/316 π.Χ. επί Φιλίππου Γ' Αρριδαίου, στο πλαίσιο της προσπάθειας επανασύστασης της Κορινθιακής Συμμαχίας. Βλ. και Kritzas και Prignitz 2020, 52–4.). Άλλωστε, με την ερμηνεία της σκηνής της μετόπης ως παράδοσης οπλισμού στον Ασκληπιό από την Αθηνά, νέες δυσκολίες ανακύπτουν από τη στενή σχέση μεταξύ των δύο θεών-συμβόλων των δύο πόλεων. Η Αθηνά δεν ήταν επικεφαλής της Συμμαχίας, ούτε πρωτοστατούσε σε αυτή (Pearlman 1985, 153–74, ιδίως 167 και εξής). Σε μία συμβολική σκηνή υποδοχής της Επιδαύρου στην Κορινθιακή Συμμαχία θα περίμενε κανείς την παρουσία δίπλα στον Ασκληπιό του Δία ή του Ηρακλή, θεών στενά συνδεδεμένων με τον Φίλιππο Β', που ως *ήγεμών* ήταν επικεφαλής της.

Η σκηνή συμβολίζει πιθανότατα τη στενή σχέση των δύο πόλεων στην ιστορική συγκυρία της πολιτικής σύμπτωσης εναντίον του Φιλίππου Β' την περίοδο 340–338 π.Χ., που οδήγησε στην ήττα της Χαιρώνειας (καλοκαίρι του 338 π.Χ.) όταν η Επίδαυρος προσπαθεί να αντισταθεί στους Μακεδόνες, υποστηρίζοντας –μαζί με την Άνδρο, την Κέα και την Τροιζήνα– τους Αθηναίους, αλλοτινούς πολιτικούς της αντιπάλους και επικεφαλής –μαζί με τους Θηβαίους– του αντιμακεδονικού στρατοπέδου (Λυκούργος, *Κατά Λεωκράτους*, 42 [βλ. και Roisman και Edwards 2019, 129]· Αιλιανός, *Ποικίλη Ιστορία*, 6,1· Burford 1969, 29). Η Αθηνά εξοπλίζει τον Ασκληπιό –όπως είχε υποστηρίξει πρώτος ο Ι. Σβωρώνος– υποδεχόμενη συμβολικά την Επίδαυρο στο αντιμακεδονικό στρατόπεδο, με το μνημείο να εντάσσεται ταυτόχρονα στο ευρύτερο πλαίσιο εισαγωγής στο ιερό της παλαιάς αττικής λατρείας των δώδεκα θεών (εναλλακτικά, η σκηνή θα μπορούσε, μέσα στο ίδιο αντιμακεδονικό πλαίσιο, να ερμηνευτεί ως συμβολική υποδοχή της Επιδαύρου στην αντιμακεδονική συμμαχία του Λαμιακού Πολέμου [323–321 π.Χ.] –όπως έχει πρώτος αναφέρει ο Σβωρώνος [1911, 378]– και στην οποία γνωρίζουμε ότι επίσης συμμετείχε η Επίδαυρος [Burford 1969, 30· Tomlinson 1983, 146 κ.ε.· Πετρουνάκος 2013, 31· *αντίθετα*: Long 1987, 196]). Η εισαγωγή της λατρείας είναι πιθανό να σχετίζεται ακριβώς με τη σύμπτωση του αντιμακεδονικού στρατοπέδου το 340 π.Χ. (Pearlman 1985, 166–67), και την αναζήτηση εκ μέρους της Αθήνας συμμάχων τις παραμονές της μάχης της Χαιρώνειας, όταν γνωρίζουμε πως στάλθηκαν πρέσβεις σε πολλές ελληνικές πόλεις (το ολυμπιακό πάνθεο ως σύμβολο «πανελληνίας», αντιμακεδονικής ενότητας) (όπως έχει ήδη δείξει η Palagia [1987, υποσ. 9], το μοτίβο της θεάς που κρατά το κράνος της έχει χρησιμοποιηθεί ξανά σε αττικές παραστάσεις των δώδεκα θεών, όπως στον λεγόμενο «Βωμό του Εσμούν» στη Σιδώνα, καθώς και πιθανότατα στον κυλινδρικό βωμό με παράσταση των δώδεκα θεών από την Αγορά της Αθήνας, ΕΑΜ 1731 [Long 1987, 6–7, αρ. κατ. 5, πίν. 8.14· Καλτσάς 2001, αρ. κατ. 532]). Χαρακτηριστική είναι άλλωστε και η παρουσία, στις σωζόμενες τουλάχιστον μετόπες του αναγλύφου των Άρη, Ποσειδώνα (:) και Αθηνάς, θεών που αναφέρονται κατά κανόνα χωριστά στους επίσημους όρκους συμμαχιών, μαζί με τον Δία, τη Γη και τον Ήλιο (πρβλ. το ψήφισμα της Κορινθιακής Συμμαχίας *IG II*³ 1, 318, στίχ. 2–3 [338/337 π.Χ.], καθώς και το ψήφισμα για την ίδρυση της δεύτερης Ελληνικής Συμμαχίας το 302 π.Χ. [βλ. Will 1979, 1:77–9], *IG IV*² 1, 68 = Peek 1969, αρ. 23, στίχ. 139–40). Δεν αποκλείεται μάλιστα, όπως προτείνει η C.B. Long (1987, 195), οι θεοί να απεικονίζονταν στις υπόλοιπες μετόπες ως θεϊκά ζεύγη, Άρης–Αφροδίτη, Ποσειδώνας–Αμφιτρίτη (:). Ο Ασκληπιός γίνεται εδώ κατ' εξαίρεση δεκτός στο ολυμπιακό πάνθεον, αφενός ως πάτρωνας θεός του ιερού της Επιδαύρου, αφετέρου στο πλαίσιο του συμβολισμού ένταξης της Επιδαύρου στον αντιμακεδονικό αγώνα με επικεφαλής την Αθηνά. Άλλωστε, η απεικόνιση των δύο θεών μαζί απηχούσε, ταυτόχρονα, την παλαιά σχέση μεταξύ των δύο πόλεων, σε θρησκευτικό-πολιτιστικό επίπεδο, μέσω της εισαγωγής της λατρείας του Ασκληπιού στην Αττική από το ιερό στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ., αλλά και μέσω της παλαιάς παράδοσης των *Αζοσίων Θεών*. Η αθηναϊκή ανάθεση του μνημείου στο πανελλήνιο ιερό της Επιδαύρου σίγουρα εξασφάλιζε την κατάλληλη προβολή του αντιμακεδονικού στρατοπέδου, μέσα από μία εικονογραφία με έντονο συμβολισμό.

Κλείνοντας, στις γνωστές έως σήμερα αναπαραστάσεις της θεάς έρχεται να προστεθεί το αδημοσίευτο αγαλμάτιο **3** (Εικ. 10–15). Το αγαλμάτιο σώζεται αποσπασματικά, από τα μέσα του στήθους έως το ύψος των γονάτων. Θραυσμένα είναι το αριστερό τμήμα του στέρνου (η σχεδόν επίπεδη, κάθετη επιφάνεια της θραύσης οφείλεται πιθανότατα σε κόμμο του μαρμάρου), το γοργόνειο στο μπροστινό τμήμα του στήθους, η δεξιά πλευρά της μορφής, κατά μήκος του ενδύματος, κατά τόπους το πίσω τμήμα της μορφής, καθώς και το άνω τμήμα της. Ένθετο ήταν το δεξί χέρι της θεάς, όπως υποδεικνύει μικρό τριγωνικό τμήμα της επιφάνειας ένθεσής του που σώζεται στο πλάι, στο ύψος της ζώνης του ενδύματος (Εικ. 11· φέρει ίχνη αδρής κατεργασίας με το βελόνι). Αν και ο τόπος εύρεσης του έργου δεν είναι γνωστός, ίχνη κονιάματος κατά τόπους σχεδόν στο σύνολο της επιφάνειάς του υποδεικνύουν ότι κατά τη β' χρήση του εντοιχίστηκε ως οικοδομικό υλικό σε κάποια κατασκευή. Δεν είναι σαφές αν η επίπεδη επιφάνεια του κάτω τμήματος της μορφής (Εικ. 14), ελαφρώς θραυσμένη κατά μήκος της πίσω παρυφής και εξομαλυνμένη με το βελονάκι, σχετίζεται με αυτή τη β' χρήση του αγάλματος ή, αντίθετα, η διαμόρφωσή της οφείλεται στην πάκτωση του κάτω τμήματος της μορφής, λαξευμένου σε χωριστό τμήμα μαρμάρου. Με δεδομένο τη θέση του χωριστού αυτού τμήματος μαρμάρου χαμηλότερα του κέντρου βάρους στο ύψος των γοφών, θα περίμενε κανείς την ύπαρξη τόρμου ένθεσης μεταλλικού συνδέσμου για τη στερέωση των δύο τμημάτων με ίχνη αναθύρωσης. Οι πτυχές του ενδύματος έχουν λαξευτεί με το λαμάκι και τη χρήση τρυπανιού. Η πίσω όψη είναι πιο αδρά δουλεμένη, με περισσότερα πλατιές και αβαθείς πτυχώσεις του ενδύματος, υποδεικνύοντας ότι αρχικά δεν θα ήταν ορατή. Η επιφάνεια του μαρμάρου φέρει ίχνη διάβρωσης από τις καιρικές συνθήκες, ενώ η όλη επεξεργασία του μαρμάρου είναι μέτριας ποιότητας.

Ο προσδιορισμός του εικονογραφικού τύπου είναι δύσκολος, εξαιτίας της αποσπασματικότητας της μορφής. Η θεά στέκεται μετωπική, με το αριστερό σκέλος ελεύθερο και το δεξί στηρίζον, φορά αττικό πέπλο και αιγίδα με γοργόνειο. Ο αττικός πέπλος είναι ζωσμένος κάτω από το στήθος, σχηματίζοντας από έναν ευρύ κόλπο στις πλευρές, όπου καλύπτεται η ζώνη (μόνο ο αριστερός σώζεται η ζώνη δένεται μπροστά σε ηράκλειον άμμα). Η αιγίδα είναι μικρή, με καμπύλη παρυφή και καλύπτει το άνω μέρος του στήθους, ενώ δεν δηλώνεται στη πλάτη. Μικρό τμήμα από τη φοιιδωτή της επιφάνεια διατηρείται πάνω από το Γοργόνειο, καθώς και στα δεξιά του. Η κεφαλή του Γοργονείου είναι σχεδόν πλήρως θραυσμένη (Εικ. 15). Μόλις διακρίνονται δύο μικρά αντωπά φίδια επί της κάτω παρυφής της αιγίδας. Δεν γνωρίζουμε τη θέση των χεριών και τα φέροντα σύμβολα της θεάς. Ο αττικός πέπλος είναι κοινός για την Αθηνά, σε αρκετούς εικονογραφικούς τύπους, ιδίως σε εκείνον της «Παρθένου» (*LIMC* 2[1]: 970–78, 1031, 1039–42, αρ. κατ. 212–33, «Athena» [P. Demargne]· Karanastassis 1987, 102, 323–26· Davison 2009, 1:69–272· Kansteiner 2014, 2:171–210, αρ. 10), με τον οποίο συμφωνεί και η διάταξη των σκελών· όμως, ο συνδυασμός διαφόρων στοιχείων όπως το ζώσιμο του ενδύματος κάτω από το στήθος, η μικρού μεγέθους με καμπύλη παρυφή αιγίδα που δεν καλύπτει πλήρως το στήθος και δεν δηλώνεται στην πλάτη, καθώς και το ηράκλειον άμμα στη ζώνη δεν συναντάται σε κάποιο παράλληλο στην εικονογραφία της θεάς (*LIMC* 2[1]: 955–1044, «Athena» [P. Demargne]· Karanastassis 1987, 323–428).

Στιλιστικά, η όλη εμφάνιση της ραδινής μορφής και του ενδύματος με τις μαλακές, ευρείες, «σωληνοειδείς» πτυχές βρίσκεται κοντά σε μορφές των μέσων του 4ου αι. π.Χ., και ειδικότερα γύρω στη δεκαετία του 350–340 π.Χ., όπως η πεπλοφόρος γυναικεία μορφή στο αττικό επιτύμβιο ανάγλυφο σήμερα στο Princeton (Art Museum inv. Y204, περ. 340 π.Χ. [Ridgway 1997, 169, πίν. 42]), και η μορφή της Δημοκρατίας στο ψηφισματικό ανάγλυφο από την αρχαία αγορά της Αθήνας, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς (Στοά Αττάλου), αρ. ευρ. I 6524, 337/336 π.Χ. (Lawton 1995, αρ. κατ. 38). Στην ίδια δεκαετία ανήκει και το αγαλμάτιο της Επιδάουρου.

2. Η ελληνιστική περίοδος (3ος – 1ος αι. π.Χ.)

Κατά την ελληνιστική περίοδο, τα σωζόμενα μνημεία τεκμηριώνουν την ανάπτυξη της λατρείας της Αθηνάς στο ιερό, υπό σαφώς αθηναϊκή επιρροή (υπόσταση – εικονογραφία – πεντελικό μάρμαρο). Από τα τέλη του 4ου αι./3ο αι. π.Χ., σώζονται δύο μνημεία, ένας μικρός βωμός αφιερωμένος στην Αθηνά Εργάνη (**5**), και μία βάση αναθήματος στη θεά με την ίδια υπόσταση (**6**).

Αφενός η ύπαρξη του βωμού **5** στη σειρά των βωμών στα ανατολικά του «Κτηρίου Ε» που έχουν σχετιστεί τουλάχιστον με κάποιο τμήμα της αναίμακτης πρόθυσης, δηλαδή με κάποια επίσημη τελετουργία του ιερού,

Εικ. 10. Αγαλμάτιο Αθηνάς (3), 350-340 π.Χ. Πρόσθια όψη (φωτ. Στ. Κατάκης· © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 11. Αγαλμάτιο Αθηνάς (3), 350-340 π.Χ. Όψη της δεξιάς πλευράς (φωτ. του συγγραφέα· © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 12. Αγαλμάτιο Αθηνάς (3), 350-340 π.Χ. Όψη της αριστερής πλευράς (φωτ. Στ. Κατάκης· © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 13. Αγαλμάτιο Αθηνάς (3), 350-340 π.Χ. Πίσω όψη (φωτ. Στ. Κατάκης· © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 14. Αγαλμάτιο Αθηνάς (3), 350-340 π.Χ. Κάτω όψη (φωτ. του συγγραφέα· © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 15. Αγαλμάτιο Αθηνάς (3), 350-340 π.Χ. Το γοργόνειο στην πρόσθια πλευρά (φωτ. του συγγραφέα· © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

αφετέρου η ανάθεση στη θεά εκ μέρους των ιερομνημόνων ως ομάδας (6), και όχι από κάποιο μεμονωμένο άτομο, όπως είδαμε παραπάνω, καθιστούν σαφή τη συνειδητή κρατική επιλογή εισαγωγής και προώθησης της λατρείας της θεάς στο ιερό υπό αττική επιρροή, στα πλαίσια των προκαταρκτικών δρωμένων της εγκοίμησης (βλ. §I). Η Αθηνά *Εργάνη* είναι ουσιαστικά μια αττική υπόσταση της θεάς και εμφανίζεται σπάνια εκτός της Αττικής (Nilsson 1967, 440· Κακριδής 1986, 109–13· Burkert 1993, 302· Villing 1998, 154–59· Melfi 2007, 49–50· Meyer 2017, 30–1). Αποτελούσε προστάτιδα των τεχνιτών, και, επομένως, ήταν η επικαλούμενη θεότητα στην περίπτωση εργατικών ατυχημάτων. Στην ίδια αττική επιρροή πρέπει να οφείλεται, επιπλέον, η παρουσία βωμίσκου προς τιμήν του Ηφαίστου στο ιερό του Κυνορτίου (*IGIV*² 1, 279· Melfi 2007, 50), αφού, ως γνωστόν, ο θεός, που δεν μαρτυρείται ξανά πριν ή μετά στο ιερό, είναι σύνναος της Αθηνάς Εργάνης στον ναό της αθηναϊκής Αγοράς (Longo 2014, 923–41). Η επίκληση της Αθηνάς Εργάνης από τους ιερομνήμονες ταίριαζε απόλυτα στη φύση του αξιώματός τους, αφού, όπως αναφέρθηκε ήδη, ασχολούνταν και με το πρακτικό μέρος της λατρείας.

Τέλος, από την περιοχή της Θόλου προέρχεται ένα δημοσιευμένο αναθηματικό άγαλμα της θεάς, φυσικού μεγέθους από πεντελικό μάρμαρο (7). Το έργο χρονολογείται μέσα στο πρώτο μισό του 1ου αι. π.Χ., πιθανότερα προς τα μέσα του αιώνα, και, αποτελεί μετάπλαση του τύπου της «Αθηνάς Παρθένου» του Φειδία.

3. Η ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδος (1ος – 5ος αι. μ.Χ.)

Κατά την αυτοκρατορική περίοδο, η Αθήνα συνεχίζει να αποτελεί έναν διεθνή παράγοντα πολιτιστικής επιρροής, πλέον μέσα στο ενοποιητικό πλαίσιο της αυτοκρατορίας (Palagia 2000, 431–45· Κωνσταντινίδης 2016, 1:177–225). Ιδιαίτεροι παράγοντες προσέγγισης με την Αθήνα αποτελούν αφενός το αυξανόμενο κύρος της πόλης ως κέντρο των Πανελλήνων, όπως καθιερώθηκε από τον Αδριανό (Κατάκης 2002, 254, με υποσ. 1022–23), μέλος του οποίου ήταν η Επίδαυρος (Spawforth και Walker 1985, 80, πίν. 1), αφετέρου η ολοένα και στενότερη σύνδεση της λατρείας του Ασκληπιού με εκείνη των Ελευσινίων Μυστηρίων (κατά την αθηναϊκή παράδοση), τοπική εκδοχή των οποίων αποτελούσε ανέκαθεν, όπως είδαμε, η πατροπαράδοτη λατρεία της Δαμίας και Αυξυσίας (των *Αζοσίων Θεών* των αυτοκρατορικών χρόνων) (τα Ελευσίνια Μυστήρια αποτελούσαν άλλωστε και τα ίδια μια αλληγορική εκδοχή της πρωταρχικής έννοιας της γονιμότητας και της αναγέννησης της φύσης [συνοπτικά Burkert 1993, 585–86], την οποία συναντούμε ξανά στο ιερό του Κυνορτίου τουλάχιστον από τη μυκηναϊκή περίοδο κ.ε. [βλ. §II]). Η λατρεία των *Αζοσίων Θεών* φτάνει

στο αποκορύφωμά της κατά το β' μισό του 3ου αι. μ.Χ. και στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., όταν δαδούχοι των Μυστηρίων υπηρετούν ταυτόχρονα και ως ιερείς του Ασκληπιού στο ιερό της Επιδαύρου. Η κατεύθυνση προς τη σταδιακή διαμόρφωση μιας μυστηριακής εκδοχής της λατρείας του Ασκληπιού, σύμφωνη με το κλίμα του ολοένα αυξανόμενου θρησκευτικού συγκρητισμού στην αυτοκρατορία από τον 2ο αι. μ.Χ. κ.ε. (Beaujeu 1955, 410–12· κάποια μορφή μυστηριακής λατρείας πιστοποιείται για πρώτη φορά στο ιερό του Κυνορτίου κατά το β' μισό του 1ου αι. π.Χ. [Κατάκης 2002, 310–11 με υποσ. 1603–5, 323· Melfi 2007, 82]) συνέβαλε καθοριστικά στη διατήρηση της δευτερεύουσας θέσης της λατρείας της επιφανέστερης θεότητας της Αττικής. Ενδεικτική είναι, άλλωστε, η αφιέρωση γλυπτών ομοιωμάτων της θεάς –πάντα αττικής ή επηρεασμένης από την Αττική εικονογραφίας και από πεντελικό μάρμαρο (Κατάκης 2002, 313–19)– εκ μέρους του τοπικού ιερατείου στις κύριες ιαματικές θεότητες της Επιδαύρου, και όχι στην ίδια τη θεά.

Το αυξανόμενο κύρος της Αθήνας ως κέντρου των Πανελλήνων, παραδόξως, δεν οδήγησε άμεσα σε αύξηση της δημοτικότητας της λατρείας της Αθηνάς στο ιερό, από το οποίο δεν σώζεται κανένα σύγχρονο ανάθημα (γλυπτό ή βωμός). Επιρροή από την ίδρυση του Ολυμπίου και του Πανελληνίου της Αθήνας, αλλά και της επίσκεψης του αυτοκράτορα Αδριανού στο ιερό τεκμηριώνεται μόνο σε ένα βαθμιδωτό βωμό προς τιμήν του Ασκληπιού και της Ηπιόνης, που φέρει χρονολόγηση βασισμένη στην επίσκεψη αυτή και την ίδρυση του Πανελληνίου (*IG IV² 1, 384 [133/134 μ.Χ.]*· Melfi 2007, 83–4, 87). Επί Αδριανού το ιερό επηρεάστηκε περισσότερο από το θυγατρικό της Επιδαύρου Ασκληπιείο της Περγάμου που επίσης προωθούσε ο αυτοκράτορας (Melfi 2007, 86–90, 95, 127–28), παρά από τις λατρευτικές παραδόσεις της γειτονικής Αθήνας. Η επιρροή του Πανελληνίου και της αυξανόμενης «εθνικής συνείδησης» των Ελλήνων παρατηρείται κατά την αμέσως επόμενη περίοδο, όταν επιδρά και το κίνημα της λεγόμενης «Β' Σοφιστικής», που βρίσκεται στην ακμή του (Graham 1993· Richter και Johnson 2017). Δεν είναι τυχαίο ότι όλα τα γλυπτά και οι επιγραφές που σχετίζονται με τη θεά χρονολογούνται από τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. και εξής.

Επί Αντωνίνων στο ιερό ανατίθενται δύο γλυπτές αναπαραστάσεις της θεάς, ένα άγαλμα της Αθηνάς Υγείας (8, περί το 160 μ.Χ.· για την εικονογραφία της Αθηνάς Υγείας βλ. Κατάκης 2002, 250 με υποσ. 992· Leventi 2003, 39–45. Στη θεά έχει αφιερωθεί και το αγαλμάτιο 20), αρχικά ίσως τμήμα του διακόσμου του λεγόμενου «Κτηρίου Κ» (Κατάκης 2002, 299–303· Lambrinoudakis 2002, 219–20· *αντίθετα*: Melfi 2007, 99–123, 124, 140· Trümper 2014, 212–16, 225), που ανακαίνισε ο συγκλητικός Αντωνίνος τη δεκαετία του 160 μ.Χ. (Κατάκης 2002, 518–19, υποσ. 1673), και ένα αγαλμάτιο, παραλλαγή του τύπου της «Αθηνάς Παρθένου» (9, περί το 180 μ.Χ.), ανάθημα στον Ασκληπιό ενός Γένεθλη. Η επιγραφή της βάσης αναφέρεται στη θεά ως ελάσσονα θεότητα που σχετίζεται έμμεσα με τη γενεαλογία του Ασκληπιού (*πατροκασιγνήτην*, δηλαδή ως αδερφή του πατέρα του), αλλά και υπό την οπτική γωνία μιας προσωπικής σχέσης με τον αναθέτη, ως *σώτριά* (*σώστρα*), δηλαδή μετά από την ίασή του.

Ακόμα περισσότερα παραδείγματα σώζονται από τον 3ο αι. μ.Χ. και τις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., όταν η λατρεία των *Αζοσίων Θεοτήτων* φτάνει στο αποκορύφωμά της (*LIMC 3[1]: 323–24, «Damia et Auxesia»* [W. Lambrinoudakis]· Melfi 2007, 94, 95, 111, 130, 136–40, 144–45). Από το ιερό προέρχονται δύο αποσπασματικά σωζόμενες κεφαλές ένοπλης Αθηνάς (10–11), ένα μικρό σύνολο έξι μικρών βωμών (12–17) αφιερωμένων στη θεά, υπό διάφορες υποστάσεις (ορισμένες από τις οποίες αττικές), όλα αναθήματα *πυρφόρων* (3ος/4ος αι. μ.Χ.).

Ανάθημα ενός πυροφόρου είναι επίσης ενεπίγραφη τράπεζα από το ιερό (Επίδαυρος, Επιγραφική Συλλογή, αρ. κατ. 206: *IGIV² 1, 491*, αυτοκρατορική περίοδος Wagman 1995, 212, αρ. 19), που είναι πιθανό να αναφέρεται στην Αθηνά *Οξυδέρκα*, υπόσταση που συναντούμε ξανά στο Άργος (Παυσανίας, II, 24, 2· Billot 1997–1998, 28–38).

Οι *πυροφόροι*, γνωστοί από την κλασική περίοδο στο ιερό, ήταν βοηθοί των ιερομνημόνων, επιφορτισμένοι πιθανότατα με το άναμμα των βωμών και τους καθαρμούς διά του καπνού (*επιθυμίας*) κατά τη θυσία, ενώ, επιπλέον, επικουρούσαν στα νυχτερινά δρώμενα στο ιερό (όπως άλλωστε υποδεικνύει και το όνομά τους), τα οποία σχετίζονται άμεσα με τη μυστηριακή εκδοχή της λατρείας (ιδίως στο ιερό του Κυνορτίου) (Καβαβιάς 1900, 227–28· LiDonnici 1995, 89, υποσ. 13· Melfi 2007, 83 [*ιερὰ νύξ*], 116–21, 138–40).

Στην ίδια περίοδο (β' μισό του 3ου αι. μ.Χ.) χρονολογούνται, επιπλέον, το ενεπίγραφο αγαλμάτιο της θεάς **18** (γύρω στο 250 μ.Χ.), ανάθημα στην Άρτεμη εκ μέρους ενός Αλέξανδρου, έπειτα από *προσταγή* (υποδηλώνοντας έτσι την ιδιαίτερη προσωπική σχέση με τη θεότητα), καθώς και η μεταγραφή παιάνα στην *Άνασσα* Παλλάδα, σε δόμο του Ωδείου (που κατέλαβε τον κεντρικό χώρο του Τελετουργικού Εστιατορίου), πιθανότατα στο πλαίσιο αναδιάρθρωσης του τελετουργικού της λατρείας (*IG IV² 1, 134* = Peek 1969, αρ. 59[5]· Wagman 1995, 38, 215–24 [από επιρροή της Αθηνάς Υγείας]· Melfi 2007, 133–34 [επιρροή από το αθηναϊκό Ασκληπιείο]).

Στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. τη σκυτάλη παίρνουν επιφανείς Αθηναίοι που φέρουν ταυτόχρονα ιερατικά αξιώματα τόσο στην Επίδαυρο όσο και στην Ελευσίνα (πρβλ. το αγαλμάτιο Κατάκης 2002, 23–5, 201 αρ. 21), υποδεικνύοντας σαφώς την άμεση σύνδεση της λατρείας των *Αζοσίων Θεών* με εκείνη της Ελευσίνας, συνδυασμός κρίκος των οποίων αποτελεί ο –κατά την καθαρά αθηναϊκή παράδοση– μύστης των Ελευσινίων Μυστηρίων Ασκληπιός (Παυσανίας II, 26, 8· Φιλόστρατος, *Vita Apollonii*, IV, 18· Καβαδίας 1900, 193· Clinton 1994, 25–6, 29–32, 34· Parker 1996, 179–80· Edelstein και Edelstein 1998, 245–46).

Γνωρίζουμε ότι ο αθηναίος Μ. Ιούνιος Νικαγόρας Μινουκιανός, ιερέας του Ασκληπιού και δαδούχος των Ελευσινίων Μυστηρίων, ανέθεσε στο ιερό έναν βωμό προς τιμήν της Αθηνάς Πολιάδος, πάτρωνος θεότητας της Αθήνας καθ' υπόδειξη ονείρου κατά την εγκοίμηση (*κατ' όναρ*) (**19**, αρχές του 4ου αι. μ.Χ.· σύμφωνα με τον Fraser [1913, 261] η Αθηνά Πολιάς ταυτίζεται με την Αθηνά *Κισσαία* της πόλης της Επιδαύρου· βλ. και Peek [1969, αρ. 197, πίν. 41.68 = SEG XXXVII 295, 3ος/4ος αι. μ.Χ.;] για μια αβέβαιη αναφορά της Αθηνάς ως Πατρώας), ένα αγαλμάτιο (άγνωστης θεότητας), του οποίου σώζεται η ενεπίγραφη βάση (*IG IV² 431, 304* μ.Χ.), καθώς και ένα ημιτελές αγαλμάτιο της θεάς, προϊόν αττικού εργαστηρίου και εικονογραφίας (**20**, β' μισό του 3ου αι. μ.Χ./αρχές του 4ου αι. μ.Χ.), προς τιμήν της Αθηνάς Υγείας (όπως εύστοχα παρατηρεί ο Κατάκης [2002, υποσ. 567], αν και αφιερωμένο στην Αθηνά Υγεία, το αγαλμάτιο δεν ακολουθεί τον αντίστοιχο εικονογραφικό τύπο [πρβλ. **8**]). Ο αναθέτης προερχόταν από επιφανή οικογένεια σοφιστών και ιερέων της Ελευσίνας, και είναι γνωστός από ένα επιπλέον ανάθημά του στο ιερό, έναν βωμό στον Απόλλωνα Πύθιο Πατρώο, το ίδιο έτος με εκείνον προς τιμήν της Αθηνάς Πολιάδος (*IG IV² 1, 429*). Γνωρίζουμε δε ότι χρημάτισε δαδούχος στην Ελευσίνα έως και το 326 μ.Χ. τουλάχιστον (Clinton 1974, 64–6, αρ. 30· Κατάκης 2002, 201, με υποσ. 563· για την εύνοια που έδειξε ο Κωνσταντίνος προς την Αθήνα και την τοπική αριστοκρατία, βλ. Frantz 1988, 16–7· Deligiannakis 2021).

Στο ίδιο ευρύτερο κλίμα εντάσσεται και ένα νέο, αποσπασματικά σωζόμενο αγαλμάτιο, αγνώστου τόπου εύρεσης, που χρονολογείται κατά το β' μισό του 3ου ή στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., και ακολουθεί επίσης κλασική αττική εικονογραφία (**21**, Εικ. 16–21).

Η μορφή της θεάς σώζεται έως το ύψος των γοφών, ενώ από το αριστερό της χέρι που συγκρατεί ασπίδα διατηρούνται μόνο τα δάκτυλα. Θραυσμένα είναι επίσης μικρό τμήμα της πλίνθου στο πίσω μέρος και μικρό τμήμα του δεξιού μηρού της, ενώ θραυσμένα και συγκολλημένα σήμερα στην αρχική τους θέση είναι μικρό τμήμα του λεπτού συμφυούς κιονίσκου στα δεξιά της μορφής (μεγ. σωζ. ολικού ύψους περ. 0,087 μ., σωζόμενου έως τα γόνατα της θεάς), και το άνω ήμισυ της ασπίδας, θραυσμένο διαγώνια. Η μορφή, ο κίονας και η ασπίδα με τη βάση της είναι λαξευμένα στο ίδιο κομμάτι πεντελικού μαρμάρου, ιστάμενα πάνω σε συμφυή πλίνθο επιμήκους, ακανόνιστου σχήματος (ύψους 0,035 μ.). Η άνω επιφάνεια θραύσης της μορφής (συμπεριλαμβανομένου του καρπού του αριστερού χεριού) φέρει ίχνη διάβρωσης από τις καιρικές συνθήκες, ενώ η κάτω πλευρά της βάσης είναι δουλεμένη αδρά με το βελονάκι. Η επιφάνεια της πίσω όψης του ενδύματος είναι δουλεμένη συνοπτικά με το ποντίλι τοποθετημένο λοξά για τη δήλωση επιφανειακών πλατιών παράλληλων πτυχώσεων, ενώ το ίδιο εργαλείο έχει χρησιμοποιηθεί για τη δήλωση των λεπτομερειών της ασπίδας και της βάσης της, καθώς και του νυχίου του αντίχειρα του αριστερού χεριού. Αντίθετα, στο πρόσθιο τμήμα της μορφής, γλωσσάκι λουκλουνόκο και τρυπάνι έχουν χρησιμοποιηθεί για τη δήλωση των βαθιών αυλάκων των πτυχώσεων του ενδύματος και των опών της κυματοειδούς παρυφής του αποπτύγματος. Ίχνη ράσπας διατηρούνται στην πίσω όψη, στην επιφάνεια του ενδύματος, της ασπίδας και της βάσης της, ενώ αύλακα χωρίζει την ασπίδα από τη βάση της, αλλά και μπροστά, ανάμεσα στα πέλματα, το ένδυμα της θεάς από την πλίνθο.

Εικ. 16. Αποσπασματικά σωζόμενο αγαλμάτιο Αθηνάς (21), β' μισό του 3ου ή αρχές του 4ου αι. μ.Χ. Πρόσθια όψη (φωτ. του συγγραφέα· © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 17. Αποσπασματικά σωζόμενο αγαλμάτιο Αθηνάς (21), β' μισό του 3ου ή αρχές του 4ου αι. μ.Χ. Πρόσθια όψη από τα αριστερά (φωτ. του συγγραφέα· © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 18. Αποσπασματικά σωζόμενο αγαλμάτιο Αθηνάς (21), β' μισό του 3ου ή αρχές του 4ου αι. μ.Χ. Πρόσθια όψη από τα δεξιά (φωτ. του συγγραφέα· © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 19. Αποσπασματικά σωζόμενο αγαλμάτιο Αθηνάς (21), β' μισό του 3ου ή αρχές του 4ου αι. μ.Χ. Πίσω όψη από τα αριστερά (φωτ. του συγγραφέα· © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 20. Αποσπασματικά σωζόμενο αγαλμάτιο Αθηνάς (21), β' μισό του 3ου ή αρχές του 4ου αι. μ.Χ. Πίσω όψη από τα δεξιά (φωτ. του συγγραφέα· © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Εικ. 21. Αποσπασματικά σωζόμενο αγαλμάτιο Αθηνάς (21), β' μισό του 3ου ή αρχές του 4ου αι. μ.Χ. Πίσω όψη (φωτ. του συγγραφέα· © Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – ΕΦ.Α. Αργολίδας).

Η θεά εικονίζεται μετωπική, φορώντας αττικό πέπλο, συγκρατώντας στα αριστερά της ωοειδή ασπίδα, τοποθετημένη πάνω σε πρισματική βάση. Στο εσωτερικό της ο πόρπακας και η αντιλαβή δηλώνονται σχηματικά με πανομοιότυπο τρόπο (και οι δύο λαβές είναι λανθασμένα τοποθετημένες, με τον πόρπακα εκτός του κέντρου της ασπίδας, και την αντιλαβή κοντά στο κέντρο της, αντί για δίπλα στην άντυγα), ενώ ως επίσημον στην εξωτερική όψη δηλώνονται δύο ανάγλυφοι ομόκεντροι κύκλοι, που σχηματίζουν ένα είδος έκτυπου «κομβίου». Εικονογραφικά, ο καλλιτέχνης εμπνέεται από τον τύπο της «Παρθένου» (βλ. παραπάνω), όπως μας είναι γνωστός από το καλύτερα σωζόμενο αντίγραφό του, την «Αθηνά του Βαρβακείου» (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών/ΕΑΜ 129, α' μισό του 3ου αι. μ.Χ.: Καλτσάς 2001, αρ. κατ. 187· Davison 2009, 1:170–71, αρ. κατ. 6), αποδίδοντας κάποια στοιχεία περιληπτικά, και απαλείφοντας κάποια άλλα. Η ασπίδα έχει διαφορετικό σχήμα, μικρότερο μέγεθος (επιβάλλοντας την τοποθέτησή της πάνω σε πρισματική βάση, προκειμένου η άντυγά της να φτάσει το ύψος του καρπού της θεάς), ενώ η δήλωση του ανάγλυφου διακόσμου της απουσιάζει (όπως και στην «Αθηνά του Βαρβακείου»). Με τον ίδιο τρόπο έχει παραλειφθεί και η λάξευση του Εριχθονίου, με την ασπίδα τοποθετημένη διαγώνια, προβάλλοντας το εσωτερικό της στον θεατή.

Η όλη εργασία είναι σκληρή και μανιεριστική (βλ. π.χ. τις καμπύλες απολήξεις των κάθετων πτυχώσεων του πέπλου εκατέρωθεν των πελμάτων, και το κυματιστό μοτίβο της παρυφής του αποπτύγματος), με τον καλλιτέχνη να μην ενδιαφέρεται πάντα στην απόδοση λεπτομερειών. Π.χ. αποδίδει με λεπτομέρεια το νύχι του αντίχειρα του αριστερού χεριού (εκείνα των υπόλοιπων δακτύλων δεν δηλώνονται), αλλά περιληπτικά τα πέλματα και τα υποδήματα της θεάς που προβάλλουν κάτω από την παρυφή του ενδύματος. Η όλη εντύπωση είναι ενός άκομψου, χειρωνακτικού έργου χαμηλής ποιότητας, μαζικής κατασκευής, που θα αγοραζόταν έτοιμο από το εργαστήριο. Ο τρόπος απόδοσης της πτυχολογίας στο πρόσθιο μέρος του ενδύματος (όπως και η μανιεριστική κυματοειδής απόληξη του αποπτύγματος), βρίσκουν τα κοντινότερα παράλληλά τους σε έργα του τέλους του 3ου – των αρχών του 4ου αι. μ.Χ., όπως στην Άρτεμη από το σύνταγμα των Νιοβιδών της Ινάτου (Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 266: Μαρινάτος 1934–1935, 5–6, εικ. 7, 10 [πεντελικό

μάρμαρο, πρώιμη εποχή των Αντωνίωνων]· *LIMC* 2[1], 727, αρ. κατ. 1359, «Artemis» [L. Kahil], τέλη του 2ου αι. μ.Χ.[.]· Στεφανίδου-Τιβερίου 1993, 226 και υποσ. 143 [προχωρημένος 3ος αι. μ.Χ.]· Stirling 2008, 142–43, εικ. 30 αριστερά [β' μισό του 3ου αι. μ.Χ. – αρχές του 4ου αι. μ.Χ.], αλλά και στη μορφή της Roma/Virtus στη ζωφόρο με την περσική πρεσβεία στον Γαλέριο στο Μεγάλο Τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη (298/299–303 μ.Χ.: Laubscher 1975, πίν. 35, 37.2· πρβλ. επίσης στο ίδιο πίν. 42.2 την πτυχολογία της μορφής της Νίκης). Με μια χρονολόγηση γύρω στο 300 μ.Χ. συμφωνούν και η μικρή κλίμακα του έργου (πρβλ. **18, 20**· βλ. επίσης Stirling 2008· Konstantinidis 2011, 298), ο κάπως γενικευτικός τύπος της πρισματικής βάσης της ασπίδας (γνωστός ήδη στον 2ο αι. μ.Χ. [πρβλ. ενδεικτικά το βάθρο στην επιτύμβια στήλη του Παραμόνου από τον Πειραιά, Μαραθώνας, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 212: von Moock 1998, αρ. κατ. 456, αδριάνειας ή αντωνίνειας περιόδου]), αλλά και το σχήμα και ο τύπος του επισήμου της τελευταίας, που βρίσκει παράλληλα πάλι σε έργα της περιόδου (πρβλ. Laubscher 1975, πίν. 32.1 [ρωμαϊκή ασπίδα]).

Σχετικά με το εργαστήριο κατασκευής του αγαλματίου, παρά την αττική εικονογραφία της θεάς, το πεντελικό μάρμαρο, και τη στιλιστική του ομοιότητα με το αγαλμάτιο της Ινάτου που αποδίδεται συνήθως σε αττικό εργαστήριο, η αναγνώρισή του ως προϊόντος ενός αττικού εργαστηρίου δεν είναι βέβαιη. Το μικρό μέγεθος του έργου σε συνδυασμό με τη χαμηλή του ποιότητα δεν αποκλείουν την επιτόπου κατασκευή του, σε κάποιο εργαστήριο που προμήθευε τους πιστούς του ιερού με έτοιμα, φτηνά αναθήματα (για τοπικά εργαστήρια στο ιερό βλ. Κατάκης 2002, 313–19· για την Αγορά του ιερού, βλ. Lambrinoudakis 2011, 249· Σοφικίτου 2020). Σε κάθε περίπτωση, εντάσσεται στο ίδιο θρησκευτικό περιβάλλον συγκρητισμού και στενής σύνδεσης της λατρείας της Επιδάου με εκείνης των Ελευσινίων Θεοτήτων (και την Αττική ευρύτερα), όπως βλέπουμε από τα αντίστοιχα αγαλμάτια της θεάς, αναθήματα υψηλής ποιότητας επιφανών Αθηναίων από το «Κτήριο Κ».

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα από την παραπάνω σύντομη επισκόπηση γίνεται σαφές πως η λατρεία της Αθηνάς στην Επιδαυρία αν και παλαιά, παρέμεινε διαχρονικά δευτερεύουσας σημασίας σε σχέση με εκείνη του Ασκληπιού. Στην πόλη της Επιδάου λατρεύεται ως *Κισσαία*, ενώ οι στενές σχέσεις της πόλης με την Αθήνα –απήχηση του κοινού ιωνικού παρελθόντος– αντικατοπτρίζονται στη λατρεία των θεαινών Δαμίας και Αυξησίας, τοπικής εκδοχής των Ελευσινίων Θεοτήτων, καθώς και στις ετήσιες προσφορές στην Αθηνά Πολιάδα της αθηναϊκής Ακρόπολης κατά την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο. Τον 4ο αι. π.Χ., η συνειδητή επιλογή διαμόρφωσης της λατρείας του Ασκληπιού ως ενός εξαγωγίμου, πανελλήνιου πολιτιστικού προϊόντος οδηγεί σε ένα ακόμα μεγαλύτερο (σε σχέση με τον 5ο αι. π.Χ.) άνοιγμα του Ασκληπιείου προς το πανελλήνιο και στην εισαγωγή στο ιερό πλήθους ελάσσονων θεοτήτων που εντάσσονται σε κάποιο τμήμα τουλάχιστον της αναίμακτης πρόθυσης (η ύπαρξη ανάλογων θεοτήτων στο πλαίσιο της πρόθυσης πιστοποιείται και σε άλλα Ασκληπιεία, όπως του Πειραιά και της Περγάμου: Petropoulou 1991· von Ehrenheim 2015, 48–75· Renberg 2016, 192–202, 249–52). Στην περίπτωση της Αθηνάς, η εισαγωγή της λατρείας της τον 4ο αι. π.Χ., υπό αττική επιρροή, τεκμηριώνεται από την απουσία οποιασδήποτε σχέσης της θεάς με τη θεολογία του Ασκληπιού, τις αρχικά ουδέτερες, αλλά έπειτα αττικές επιγραφικά μαρτυρούμενες υποστάσεις της (Εργάνη, τέλη 4ου/3ος αι. π.Χ.), το ευρύτερο πολιτιστικό κλίμα της περιόδου (με την ταυτόχρονη δραστηριοποίηση Αθηναίων καλλιτεχνών και εργόνων στο ιερό), τη σύγχρονη πολιτική σύμπνοια της Επιδάου με την Αθήνα (**4**), και, τέλος, το υλικό και την εικονογραφία των σωζόμενων γλυπτών αναθημάτων. Κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, η θέση της θεάς σε σχέση με την κύρια λατρεία παραμένει δευτερεύουσα, με την αττική επιρροή, καλλιτεχνική και θρησκευτική, να βαίνει ολοένα αυξανόμενη. Η ίδια τάση είναι άλλωστε που θα οδηγήσει ιδίως κατά τον 3ο–4ο αι. μ.Χ. στη σύνδεση της λατρείας του Ασκληπιού με εκείνη των Ελευσινίων Θεοτήτων (κατά τα αθηναϊκά πρότυπα), μέσω της παλαιάς τοπικής εκδοχής τους (λατρεία των *Αζοσίων Θεών*) στην πόλη της Επιδάου.

V. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

(1) Βάση (ι), Επίδαυρος, Επιγραφική Συλλογή, αρ. κατ. 167, 4ος αι. π.Χ.

Υλικό: ασβεστόλιθος.

Διαστάσεις: ύψος 0,60 μ., πλάτος 0,41 μ., πάχος 0,20 μ.

Τόπος εύρεσης: άγνωστος.

Βιβλιογραφία: *IG IV*² 1, 157 = Peek 1969, αρ. 72 (4ος αι. π.Χ.)· Wagman 1995, 212, αρ. 18 (στήλη[:], 4ος αι. π.Χ.[:])· Pfaff 2018, 390, υποσ. 21, 22.

ιαρομνάμονε | Άρί[σ]τ[α]ιχμο[ς], | Παιώ[νιος] | [ά]ν[έθεν] **Α[θ]άν[αι]** | ΔΝ

(2) Ορθογώνιο τμήμα υπαίθριου βωμού, 4ος αι. π.Χ.

Υλικό: τοπικός ασβεστόλιθος.

Διαστάσεις: ύψος 0,90 μ., πλάτος 0,60 μ., πάχος 0,40 μ.

Τόπος εύρεσης: περισυλλογή από την περιοχή «στη βόρεια πλευρά του δρόμου πρόσβασης στο ιερό, πριν από τον χώρο στάθμευσης, όπου υπάρχουν ορατά θεμέλια επιμήκους κτηρίου ελληνιστικής περιόδου» (πιθανότατα πρόκειται για την Αγορά του ιερού – βλ. Σοφικίτου 2020).

Βιβλιογραφία: Πάππη κ.ά. 2010, 425–26, αρ. 1, εικ. 110 (Χ. Πιτερός· 4ος αι. π.Χ.) = *SEG* LXIV 198.

Ἄθαναί | ας

(3) Αποσπασματικά σωζόμενο αγαλμάτιο, Μουσείο Επιδαύρου (ΜΕ) 239, περ. 350–340 π.Χ., Εικ. 10–15.

Υλικό: λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό μάρμαρο με φαιά πατίνα.

Διαστάσεις: μεγ. σωζ. ύψος 0,47 μ., πλάτος 0,195 μ., πάχος (μέγ. σωζ. στο γοργόνειο) 0,18 μ.

Τόπος εύρεσης: άγνωστος. Καταγράφηκε στην αποθήκη του ΜΕ το 1975.

(4) Αποσπασματικά σωζόμενο ανάγλυφο στον τύπο του δωρικού θριγκού με ακολουθία τριγύφων–μετοπών (πιθανότατα τμήμα βωμού), ΜΕ 28, 350–325 π.Χ., Εικ. 2–8. (Η χρονολόγηση στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. με βάση στιλιστικά στοιχεία έχει επαρκώς τεκμηριωθεί ήδη από τον Σβορώνο [1911, 376–78] και δεν αναλύεται εκ νέου στην παρούσα μελέτη [ενδεικτικά πρβλ. Lawton 1995, 96, αρ. κατ. 29, πίν. 15 [355/4 π.Χ.], 98–9, αρ. κατ. 35, πίν. 18 [349/8 π.Χ.]· Καλτσάς 2001, αρ. κατ. 441 [μέσα 4ου αι. π.Χ.], αρ. κατ. 468 [340–330 π.Χ.]).

Υλικό: λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό μάρμαρο με φαιά πατίνα.

Διαστάσεις: σώζονται οκτώ, μη συγκολλούμενα, θραύσματα. Θραύσμα μετόπης με παράσταση Ασκληπιού και Αθηνάς (Εικ. 3): ύψος 0,79 μ. (χωρίς τα κυμάτια 0,465 μ.), πλάτος 0,495 μ., πάχος 0,14εκ. Μέγ. αναγλυφικό έξαρμα 0,045 μ. (στο αριστερό γόνατο της Αθηνάς). Θραύσμα με παράσταση καθιστής ανδρικής μορφής (Εικ. 4): ύψος 0,365 μ., πλάτος 0,265 μ. Μέγ. αναγλυφικό έξαρμα 0,05 μ. Μικρό θραύσμα με παράσταση γυναικείας μορφής (Εικ. 5· πιθανώς δεν ανήκει στην ίδια μετόπη με το θραύσμα της καθιστής ανδρικής μορφής Εικ. 4): ύψος 0,13 μ., πλάτος 0,13 μ. Θραύσμα με παράσταση θωρακοφόρου μορφής (μαζί με το τρίγλυφο), Εικ. 6: ύψος 0,215 μ., πλάτος 0,325 μ.

Τόπος εύρεσης: κοντά στον ναό της Άρτεμης (Riethmüller 2005, 1:312, υποσ. 229. Βλ. και Lambrinoudakis 2018, 132, υποσ. 31).

Βιβλιογραφία: Σβορώνος 1911, 368–78, αρ. 121, πίν. 68 (γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.)· Roux 1961, 402, πίν. 100.1 (αναθηματικό ανάγλυφο σε μορφή βωμού, άνθος λωτού στο κυμάτιο, τέλη του 4ου – αρχές του 3ου αι. π.Χ.· ως ανάλογο τύπου μνημείο

παραβάλλεται το αναθηματικό ανάγλυφο σε σχήμα βωμού Roux 1961, 402, πίν. 100.2, πάχους 0,30 μ., που συνοδεύεται από πεσσίσκο-βάση χάλκινου αναθήματος *IG IV*² 1, 170 = Peek 1969, αρ. 80, πίν. XVI.24, 1ος αι. π.Χ., λαξευμένο από το ίδιο κομμάτι μαρμάρου· ακολουθείται η ερμηνεία του Ι. Σβορώνου για την παράσταση· Rupp 1974, 237–39, αρ. κατ. 108 (αναθηματικό ανάγλυφο σε μορφή βωμού με δωρικό θριγκό· άνθος λωτού στο άνω κυμάτιο, τέλη 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ.· ακολουθείται η ερμηνεία του Ι. Σβορώνου για την παράσταση· Floren 1977, 186, με υποσ. 234, πίν. 17,1 (πρώτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.)· *LIMC* 2(1): 962, αρ. κατ. 53, «Athena» (P. Demargne) (Ηφαιστος και Αθηνά Εργάνη· γύρω στο 400 π.Χ.)· Long 1987, 14, αρ. κατ. 2, 194–96, εικ. 43 (ύστερος 4ος αι. π.Χ.)· Palagia 1987, 82–4 (Ασκληπιός και Αθηνά· αναθηματικό ανάγλυφο σε μορφή βωμού, γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.)· *LIMC* 4(1): αρ. κατ. 67b, «Hephaistos» (A. Hermay και A. Jacquemin· χωρίς χρονολόγηση· η ταύτιση με τον Ασκληπιό είναι πιθανότερη· Junker 1993, 157–58, πίν. 29.1 (μέσα του 4ου αι. π.Χ.· ακολουθείται η ερμηνεία της Long για την παράσταση· Ridgway 1997, 54, 70 υποσ. 61, 73 υποσ. 79 (Ηφαιστος και Αθηνά· μέσα του 4ου αι. π.Χ.)· Riethmüller 2005, 1:312–13 με βιβλιογραφία (πρώτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.· τμήμα του γλυπτού διακόσμου του υστεροκλασικού μνημειακού βωμού του ναού του Ασκληπιού).

Στο σημείο αυτό, λίγα λόγια θα πρέπει να ειπωθούν σχετικά με την πιθανή αναγνώριση του αναγλύφου ως τμήματος της διακόσμησης κάποιου βωμού είτε της ουράνιας, είτε της χθόνιας υπόστασης του Ασκληπιού.

Στην περίπτωση της ουράνιας υπόστασης του Ασκληπιού δυσκολίες ανακύπτουν από την επιλογή απεικόνισης του ολυμπιακού πανθέου στις μετόπες του αναγλύφου –πόσο μάλλον ενός σπάνιου προκαταρκτικού επεισοδίου από τον μύθο της γέννησης του Εριχθονίου. Όπως αναφέρθηκε ήδη, ο Ασκληπιός, αν και λατρεύεται ως θεός, δεν ανήκει στους Ολύμπιους. Παραμένει ήρωας που κεραυνοβολήθηκε από τον Δία, είναι παρών ανάμεσα στους ανθρώπους, και γιατρεύει μέσα από τη γη (Κακριδής 1986, 213–17· Burkert 1993, 446–49· Edelstein και Edelstein 1998, 1–76). Επομένως, σε μια τέτοια περίπτωση, θα περίμενε κανείς οι μετόπες ενός βωμού του ουράνιου Ασκληπιού να φέρουν θέματα σχετικά με τη γενεαλογία/θεολογία του θεού. Ακριβώς αυτό άλλωστε προτείνει ο Riethmüller (2005, 1:313) που, αποδίδοντας το ανάγλυφο στον υστεροκλασικό μνημειακό βωμό του Ασκληπιού, θεωρεί ότι ο θεός απεικονίζεται πολλαπλές φορές σε αυτό, π.χ. και στην καθιστή μορφή της έτερης μετόπης, Εικ. 4 (η πρόταση αυτή πρέπει να απορριφθεί με βάση τη μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του βωμού).

Το ανάγλυφο φαίνεται πως δεν μπορεί να αποδοθεί ούτε στον γλυπτό διάκοσμο του βωμού εδάφους του χθόνιου Ασκληπιού, θραύσματα του οποίου ήρθαν στο φως κατά την πρόσφατη ανασκαφική έρευνα, όπως υποδεικνύει η άνω γωνιακή απόληξη του κυματίου, όπου απουσιάζει το ανάγλυφο άνθος (Lambrinoudakis 2018, 132–33, πίν. 63.15, 64.16, γύρω στο 340 π.Χ.·)· επίσης Λαμπρινουδάκης 2020, 157–58). Το διακοσμητικό μοτίβο και η ακολουθία του κυματίου που σχηματίζονται στο σημείο αυτό είναι παρόμοια, αλλά όχι τα ίδια με τα αντίστοιχα του αναγλύφου 4 (πρβλ. Εικ. 7–8), όπως θα περίμενε κανείς αν ανήκε στο ίδιο μνημείο. Τα δύο έργα όμως είναι σύγχρονα, προϊόντα αττικών εργαστηρίων, από πεντελικό μάρμαρο (ιδιαίτερη σημασία θα είχε η επισκόπηση της πίσω όψης της μετόπης Εικ. 3 και των υπόλοιπων θραυσμάτων του μνημείου, για τα τεχνικά στοιχεία κατεργασίας της).

Στην παραπάνω ταύτιση, που, με βάση τα σημερινά δεδομένα, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, βασίζεται και η πρόσφατη πρόταση ερμηνείας της μόνης σχεδόν πλήρως σωζόμενης μετόπης του αναγλύφου ως παράστασης συμβολικού εξοπλισμού του χθόνιου Ασκληπιού από την Αθηνά Νίκη για τη μάχη (και νίκη) του ενάντια στην ασθένεια (Λαμπρινουδάκης 2020, 157–58). Η ερμηνεία, όμως, αυτή, δεν περιλαμβάνει τα υπόλοιπα σωζόμενα θραύσματα του μνημείου και τη νοηματική συσχέτιση της εικονογραφίας τους. Το ίδιο συμβαίνει και με τον όμοιο νοηματικό συμβολισμό που δίνεται στο ανάγλυφο EAM 1425α (Λαμπρινουδάκης 2020, 160), αφού πάλι στην ερμηνεία δεν περιλαμβάνονται τόσο η αρχαϊστική μορφή στην πλάγια όψη του αναγλύφου, όσο και εκείνες στο θραύσμα EAM 1425β (για το έργο βλ. Sauter 2002, αν και με λανθασμένη χρονολόγηση στα χρόνια του Αυγούστου).

(5) Βωμός, τέλη του 4ου – αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Υλικό: ερυθρωπός λίθος.

Διαστάσεις: ύψος 0,72, πλάτος 0,93, πάχος 0,63 μ.

Τόπος εύρεσης: στη σειρά των βωμών στα ανατολικά του «Κτηρίου Ε»· ακόμα *in situ*.

Βιβλιογραφία: *IG IV*² 1, 270 = Peek 1969, αρ. 114 (3ος αι. π.Χ.)· Roux 1961, 399, υποσ. 1, πίν. 99.1· Rupp 1974, 172–73, αρ. κατ. 71 (4ος αι. π.Χ.)· Wagman 1995, 206, αρ. 4 (αρ. κατ. 667, 3ος αι. π.Χ.)· Villing 1998, 156 σημ. 44· Pfaff 2018, 394 υποσ. 39, 404, 415, 422.

Ἀθαναίας Ἐργάνας | *circulus Minervae* ιβ'

(6) Βάση (πεσσός;), Επίδauρος, Επιγραφική Συλλογή, τέλη 4ου/3ος αι. π.Χ.

Υλικό: ασβεστόλιθος (Wagman 1995, 211, αρ. 17).

Διαστάσεις: ύψος 0,93 μ., πλάτος 0,33 μ., πάχος 0,26 μ. (αρχικά).

Τόπος εύρεσης: στα δυτικά του Αρτεμισίου.

Βιβλιογραφία: *IG IV*² 1, 166 = Peek 1969, αρ. 78 (σωζ. ύψ. 0,55 μ.)· Wagman 1995, 211, αρ. 17 (βάση· σωζ. ύψος 0,55 μ.· 4ος αι. π.Χ.).

ιαρομνάμονες | [Νικ;]έας [Τελ;]έας | — — — | [Τιμο;]σθένης, | [Ἀριστο?]φάνης | **[Ἀθάν]αι Ἐργάναι**

(7) Ἀγαλμα Αθηνάς, ME 3, πρώτο μισό του 1ου αι. π.Χ.

Υλικό: λευκό πεντελικό μάρμαρο με φαιά πατίνα.

Διαστάσεις: ύψος 1,70 μ., πλάτος 0,495 μ., πάχος 0,45 μ.

Τόπος εύρεσης: το 1882 δίπλα στη Θόλο.

Βιβλιογραφία: Κατάκης 2002, 66–7, αρ. κατ. 66, πίν. 79–81.

(8) Ἀγαλμα Αθηνάς, ME 17, γύρω στο 160 μ.Χ.

Υλικό: λευκό πεντελικό μάρμαρο με φαιά πατίνα.

Διαστάσεις: ύψος 1,47 μ., πλάτος 0,69 μ., πάχος 0,50 μ.

Τόπος εύρεσης: το 1886 στο «Κτήριο Κ».

Βιβλιογραφία: Κατάκης 2002, 67–9, αρ. κατ. 67, πίν. 82–4.

(9) Αγαλμάτιο Αθηνάς με ενεπίγραφη βάση, EAM 276, γύρω στο 180 μ.Χ.

Υλικό: λευκό πεντελικό μάρμαρο με φαιά πατίνα. Βάση: κυανωπό μάρμαρο, ίσως Υμηττού.

Διαστάσεις: ύψος 0,544 μ., πλάτος 0,133 μ., πάχος 0,0835 μ.

Τόπος εύρεσης: το 1886 στο «Κτήριο Κ».

Βιβλιογραφία: *IG IV*² 1, 483 = Peek 1969, αρ. 194, πίν. 39.66, 40.67· Κατάκης 2002, αρ. κατ. 68, πίν. 85 (γύρω στο 180 μ.Χ.)· Melfi 2007, 91, 92· Davison 2009, 1:175, αρ. κατ. 13.

πατροκασιγνήτην Ἀσκληπιῷ εἶσατ' **Ἀθήνην** | Ἀσκάλου ἐκ γαίης σῶστρα φέρων Γέϙ | νεθλις. | [ἐπὶ ἱερέ]ως Αὐρ(ηλίου) Νικέρωτος

(10) Θραύσμα κεφαλής αγάλματος Αθηνάς, ME 338, 3ος αι. μ.Χ. (ς)

Υλικό: λευκό, σχετικά χονδρόκοκκο, μάρμαρο.

Διαστάσεις: ύψος 0,28 μ., πλάτος 0,202 μ., πάχος 0,223 μ.

Τόπος εύρεσης: άγνωστος.

Βιβλιογραφία: Κατάκης 2002, 76, αρ. κατ. 71, πίν. 89β (2ος/3ος αι. μ.Χ.).

(11) Θραύσμα κορινθιακού κράνους, πιθανότατα τμήμα αγάλματος Αθηνάς, ΜΕ 162, 3ος αι. μ.Χ. (ι)

Υλικό: λευκό λεπτόκοκκο μάρμαρο με φαιά πατίνα (πιθανότατα πεντελικό).

Διαστάσεις: ύψος 0,17 μ., πλάτος 0,147 μ., πάχος 0,088 μ.

Τόπος εύρεσης: άγνωστος.

Βιβλιογραφία: Κατάκης 2002, 76, αρ. κατ. 72, πίν. 89γ (2ος/3ος αι. μ.Χ.).

(12) Βωμός, Επίδαυρος, Επιγραφική Συλλογή, αρ. κατ. 262, γύρω στο 230 μ.Χ.

Υλικό: ασβεστόλιθος.

Διαστάσεις: ύψος 0,53 μ., πλάτος 0,44 μ., πάχος 0,46 μ.

Τόπος εύρεσης: άγνωστος.

Βιβλιογραφία: *IG IV² 1*, 408· Wagman 1995, 207, αρ. 7 (μνημείο αγνώστου τύπου, 230 μ.Χ.). Ο πυροφόρος Απολλώνιος αναθέτει ως ιερέας του Ασκληπιού και ένα μικρό βωμό στην Τύχη (*IG IV² 1*, 409, 230 μ.Χ.).

Αθηνάς | [Κ]αλλιέργου. Απολλώνι | ος Δωρῶι πυροφορήσας | το ζρ ἔτος.

(13) Βωμός (ι) σε β' χρήση (στην πίσω όψη είναι χαραγμένη η επιγραφή *IG IV² 1*, 155, 4ος/3ος αι. π.Χ.: [ι]αρομνάμονε | Λάκρις, | Σωκρατίδας | ανέθεν), Επίδαυρος, Επιγραφική Συλλογή, αρ. κατ. 103, 3ος/4ος αι. μ.Χ. (ι)

Υλικό: ερυθρωπός ασβεστόλιθος.

Διαστάσεις: ύψος 1 μ., πλάτος 0,32 μ., πάχος 0,25 μ.

Τόπος εύρεσης: άγνωστος.

Βιβλιογραφία: *IG IV² 1*, 485 («stela [basis]») = Peek 1969, αρ. 195, 3ος/4ος αι. μ.Χ. (ι)· Wagman 1995, 208–9, αρ. 11 (αυτοκρατορική περίοδος, στήλη)· Pfaff 2018, 390 με υποσ. 22, 410 υποσ. 101, 422 (βάση [ι] και σε β' χρήση βωμός).

Αθηνάς Καλλιέρ | γου. Ἐλικῶν Ἐλι | κῶνος πυροφο | ρήσας. | *circulus Minervae* λη'

(14) Βωμός, Επίδαυρος, Επιγραφική Συλλογή, αρ. κατ. 201, 3ος/4ος αι. μ.Χ. (ι)

Διαστάσεις: ύψος 0,94 μ., πλάτος 0,18 μ., πάχος 0,15 μ.

Τόπος εύρεσης: άγνωστος.

Βιβλιογραφία: *IG IV² 1*, 484, 3ος/4ος αι. μ.Χ. (ι)· Wagman 1995, 208, αρ. 10 (βωμός, αυτοκρατορική περίοδος)· Pfaff 2018, 422. Το προσωνύμιο *Ἀρχηγέτις* απαντάται μόνο στην Αττική (Κατάκης 2002, υποσ. 1017).

Ἀθάνας Ἄρχα | γέτιδος. | Ἱεροκλῆς Χαρι | κλέους πυρο | φορήσας ἐπὶ | ἱερέως Χαρικλέ | ος τοῦ Μενάν | δρου | *circulus Minervae* | ξγ'

(15) Βωμός (ι), 3ος/4ος αι. μ.Χ. (ι).

Υλικό: ερυθρωπός λίθος.

Διαστάσεις: ύψος 0,78 μ., πλάτος 0,56, πάχος 0,17 μ.

Τόπος εύρεσης: στο ιερό του Κυνορτίου.

Βιβλιογραφία: *IGIV² 1*, 486, 3ος/4ος αι. μ.Χ. (ι)· Wagman 1995, 209, αρ. 12 (αρ. κατ. 719, τετράπλευρος λίθος, αυτοκρατορική περίοδος).

Ἀθηνᾶς Πολιά | δος. Ἀπολλό | δωρος Ταυρί | ωνος πυρο | φορήσας.

(16) Βωμός, Επίδαυρος, Επιγραφική Συλλογή, αρ. κατ. 138, 3ος/4ος αι. μ.Χ. (·).

Υλικό: ασβεστόλιθος.

Διαστάσεις: ύψος 0,52 μ., πλάτος 0,56 μ., πάχος 0,51 μ.

Τόπος εύρεσης: εντοιχισμένος σε τοίχο ύστερης περιόδου στα βόρεια της Θόλου.

Βιβλιογραφία: *IG IV²* 1, 487 (βωμός, 3ος/4ος αι. μ.Χ. [·])· Wagman 1995, 209, αρ. 13 (βάση [·])· αυτοκρατορική περίοδος· Pfaff 2018, 393 υποσ. 34. Το επίθετο *Στοιχεία* απαντά άπαξ εδώ.

Ἀθάνας Στοιχείας | Ζμάραγδος Σμαρά | γδου πυροφορήσας

(17) Βωμός σε β' χρήση (στον ίδιο λίθο και η παλαιότερη επιγραφή *IG IV²* 1, 257 = Peek 1969, αρ. 108: [Ἀ]μ[φ]ρ[α]δίας | Ἀγαμήστορος | Ἀχαιὸς | Ἀσκληπιῶν, 3ος αι. π.Χ.), Επίδαυρος, Επιγραφική Συλλογή, αρ. κατ. 136, 3ος/4ος αι. μ.Χ.

Υλικό: ασβεστόλιθος.

Διαστάσεις: ύψος 0,40 μ., πλάτος 0,50 μ., πάχος 0,30 μ.

Τόπος εύρεσης: άγνωστος.

Βιβλιογραφία: *IG IV²* 1, 488 = Peek 1969, αρ. 196· Wagman 1995, 209–10, αρ. 14 (αυτοκρατορική περίοδος)· Pfaff 2018, 393 υποσ. 34.

Ἀθάναι Ὑπάται | Πάντις Καλλιστράτου | πυ[ρο]φορήσας.

(18) Αγαλμάτιο Αθηνᾶς με ενεπίγραφη βάση, ΕΑΜ 275, γύρω στο 250 μ.Χ.

Υλικό: λευκό πεντελικό μάρμαρο με φαιά πατίνα.

Διαστάσεις: ύψος 0,642 μ., πλάτος 0,50 μ., πάχος 0,10 μ.

Τόπος εύρεσης: το 1886 στο «Κτήριο Κ».

Βιβλιογραφία: *IG IV²* 1, 497 = Peek 1969, αρ. 202· Wagman 1995, 206–7, αρ. 6· Καλτσάς 2001, αρ. κατ. 192· Κατάκης 2002, 70–3, αρ. κατ. 69, πίν. 86–7 (γύρω στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.: αττική εικονογραφία – ελεύθερη παραλλαγή του «τύπου της Επιδάουρου»· για τον τύπο βλ. στο ίδιο αρ. κατ. 70)· Melfi 2007, 127, 129–30.

προσταγή Ἀλέξανδρος τὴν Ἀθηναίαν τῇ Ἀρτέμιδι. ☞

(19) Βωμός, Επίδαυρος, Επιγραφική Συλλογή, αρ. κατ. 137, αρχές του 4ου αι. μ.Χ.

Υλικό: ασβεστόλιθος.

Διαστάσεις: ύψος 0,60 μ., πλάτος 0,38 μ., πάχος, 0,26 μ.

Τόπος εύρεσης: άγνωστος.

Βιβλιογραφία: *IG IV²* 1, 430· Wagman 1995, 207, αρ. 8 (τέλη του 3ου αι. μ.Χ. – αρχές του 4ου αι. μ.Χ.)· Pfaff 2018, 390 υποσ. 18, 392 υποσ. 30, 393 υποσ. 34, 417 υποσ. 141 (304 μ.Χ. [·]).

ἀγαθῇ ☞ τύχη. | **Ἀθηνᾶι Πολιάδι |** ὁ ἱερεὺς τοῦ | Σωτήρος | Ἀσκληπιοῦ, | δαδοῦχος, | κατ' ὄναρ. ☞

(20) Αγαλμάτιο Αθηνᾶς, ΕΑΜ 274, β' μισό του 3ου αι. μ.Χ./αρχές του 4ου αι. μ.Χ. (η χρονολόγηση του αγαλματίου γύρω στα μέσα ή το β' μισό του 3ου αι. μ.Χ. βασίζεται στα κοινά στιλιστικά γνωρίσματα που φέρει με το αγαλμάτιο της «Αθηνᾶς του Βαρβακείου» (βλ. παραπάνω), ενώ θα ανατέθηκε εκ νέου στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., όταν και λαξεύτηκε η επιγραφή).

Υλικό: λευκό πεντελικό μάρμαρο με φαιά πατίνα.

Διαστάσεις: ύψος 0,706 μ., πλάτος 0,34 μ.

Τόπος εύρεσης: το 1886 στο «Κτήριο Κ».

Βιβλιογραφία: *IG IV*² 1, 428· Στεφανίδου-Τιβερίου 1993, 134–35 (γύρω στο 150 μ.Χ.)· Καλτσάς 2001, αρ. κατ. 191· Κατάκης 2002, 73–5, αρ. κατ. 70, πίν. 88–9 (γύρω στο 300 μ.Χ.: ημιτελής, «τύπος της Επιδαύρου» – βλ. αρ. κατ. **18**)· Stirling 2008, 147–50· Κατάκης 2018, 86, υποσ. 16.

Ἀθηναῖ Ὑγιεῖαι ὁ ἱερεὺς τοῦ Σωτήρος Ἀσκληπιοῦ | Μᾶρ(κος) Ἰού(λιος) ν(εώτερος) δαδοῦχος τὸ | ρπα΄

(21) Αγαλμάτιο Αθηνάς, ΜΕ, χωρίς αρ. ευρ., β΄ μισό του 3ου ή αρχές του 4ου αι. μ.Χ. (πιθανότατα γύρω στο 300 μ.Χ.), Εικ. 16–21.

Υλικό: λευκό πεντελικό μάρμαρο, με φαιά πατίνα.

Διαστάσεις: ύψος (σωζ.) 0,24 μ., πλάτος 0,22 μ., πάχος 0,10 μ. Βάθρο ασπίδας: ύψος 0,045 μ., πλάτος 0,055 μ. Ασπίδα: ύψος 0,115 μ., πλάτος 0,064 μ.

Τόπος εύρεσης: παράδοση του 2010, ίσως από την περιοχή του ιερού (Πάππη κ.ά. 2010, 427, αρ. 7α [Χ. Πιτερός]).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Beaujeu, J. 1955. *La religion romaine à l'apogée de l'empire*. Paris: Société d'édition Les Belles Lettres.
- Billot, M.-F. 1997–1998. «Sanctuaires et cultes d'Athéna à Argos». *OpAth* 22–3:7–52.
- Blech, M. 1982. *Studien zum Kranz bei den Griechen*. Berlin και New York: De Gruyter.
- Buck, R. 1981. «Epidaurians, Aeginetans and Athenians». Στο *Classical Contributions. Studies in Honour of Malcolm Francis McGregor*, επιμ. G. Shrimpton και D. McCargar, 5–13. Locust Valley NY: J.J. Augustin.
- Burford, A. 1969. *The Greek Temple Builders at Epidauros: A Social and Economic Study of Building in the Asklepien Sanctuary, During the Fourth and Early Third Centuries B.C.* Liverpool: Liverpool University Press.
- Burkert, W. 1993. *Αρχαία ελληνική θρησκεία*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.
- Clinton, K. 1974. *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries*. *TAPhS* 64.3. Philadelphia PA: American Philosophical Society.
- . 1994. «The Epidauria and the Arrival of Asclepius in Athens». Στο *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence. Proceedings of the Second International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22–24 November 1991*, επιμ. R. Hägg, 17–34. *ActaAth* 80, 13. Stockholm: Paul Åströms Förlag.
- Cook, A. 1940. *Zeus. A Study in Ancient Religion* III. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davison, C. 2009. *Pheidias. The Sculptures and Ancient Sources*. *BICS* Suppl. 105. 3 τόμοι. London: Institute of Classical Studies. School of Advanced Study, University of London.
- Deligiannakis, G. 2021. «Live your Myth in Athens. The Last Rebranding of Greece in the Time of the Emperor Constantine and His Successors». Στο *Proceedings of a Conference Byzantine Athens, May 21–23, 2016 Byzantine and Christian Museum Athens*, επιμ. H. Saradi, 21–36. Athens: Hellenic Ministry of Culture and Sports, Byzantine and Christian Museum.
- Δεσπίνης, Γ. 2013. *Μικρές μελέτες για ανάγλυφα: συγκολλήσεις και συσχετισμοί θραυσμάτων νέες παρατηρήσεις και ερμηνείες*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Di Cesare, R. 2014. «9.31. Il temenos dei Dodici Dei e la cd. eschara». Στο *Topografia di Atene, Sviluppo urbano e monumenti dale origini al III secolo d.C.*, 3.2, επιμ. E. Greco, 1051–55. *SATA* 1. Atene και Paestum: Pandemos.
- Edelstein, E. και L. Edelstein. 1998. *Asclepius: A Collection and Interpretation of the Testimonies*. 2η έκδ. Εισαγωγή G.B. Ferngren. Baltimore: John Hopkins Press.
- von Ehrenheim, H. 2015. *Greek Incubation Rituals in Classical and Hellenistic Times*. *Kernos* Suppl. 29. Liège: Centre International d'Étude de la Religion grecque Antique, Presses Universitaires de Liège.
- Floren, J. 1977. *Studien zur Typologie des Gorgoneion*. Münster: Aschendorff.
- Frantz, A. 1988. *Late antiquity, A.D. 267–700. Agora XXIV*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Fraser, J. 1913. *Pausanias's Description of Greece*. London: Macmillan and Co.
- Graham, A. 1993. *The Second Sophistic: A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*. London και New York: Routledge.
- Junker, K. 1993. *Der ältere Tempel im Heraion am Sele: verzierte Metopen im architektonischen Kontext*. Köln: Böhlau.
- Καββαδίας, Π. 1900. *Το Ιερόν του Ασκληπιού εν Επιδαύρω και η θεραπεία των ασθενών*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 9. Αθήνησιν: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Κακριδής, Ι., επιμ. 1986. *Ελληνική Μυθολογία*, Β'. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Καλτσάς, Ν., επιμ. 2001. *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά*. Αθήνα: Καπόν.
- Kansteiner, S. επιμ. 2014. *Der neue Overbeck: die antiken Schriftquellen zu den bildenden Künsten der Griechen*. 5 τόμοι. Berlin: De Gruyter.
- Karanastassis, P. 1987. «Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Plastik in Griechenland, 2. Kopien, Varianten und Umbildungen nach Athena – Typen des 5. Jhs. v.Chr.». *AM* 102:323–428.
- Κατάκης, Σ. 2002. Επίδαυρος. Τα γλυπτά των Ρωμαϊκών χρόνων από το ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα και του Ασκληπιού. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 223. Αθήναι: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- . 2018. «Ημίεργα μεν, όχι όμως και ημιτελή γλυπτά κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους». Στο *Γλυπτική και κοινωνία στη ρωμαϊκή Ελλάδα. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 26–28 Σεπτεμβρίου 2014*, επιμ. Π. Καρανασάση, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού και Δ. Δαμάσκος, 83–94. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Kolde, A. 2003. *Politique et religion chez Isyllos d'Épidaure*. Basel: Schwabe.
- Konstantinidis, P. 2011. «Un relief tardo-romain de Mélos au Musée national archéologique d'Athènes». *BCH* 135.1:283–311.
- Κωνσταντινίδης, Π. 2016. *Γυναικεία δυναστικά πορτρέτα αυτοκρατορικής περιόδου από την Ελλάδα (τέλη 1ου αι. π.Χ. – 5ος αι. μ.Χ.)*. 3 τόμοι. Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Κριτζάς, Χ. 2018. «Θραύσματα επιγραφών και γραμματίδια από την Επίδαυρο. Μέρος Β'». *Γραμματείων* 7:55–73.

- Kritzas, C. και S. Prignitz. 2020. «The 'Stele of Punishments'. A New Inscription from Epidauros». *AE* 159:1–61.
- Lambrinoudakis, V. 1981. «Remains of the Mycenaean Period in the Sanctuary of Apollo Maleatas». Στο *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12–13 May 1980*, επιμ. R. Hägg και N. Marinatos, 59–63. *ActaAth* 40, 27. Stockholm: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1990. «Un réfugié argien à Épidaure au Ve siècle avant J.C.». *CRAI*:174–185.
- _____. 2002. «Conservation and Research: New Evidence on a Long-living Cult. The Sanctuary of Apollo Maleatas and Asklepios at Epidauros». Στο *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, επιμ. M. Stamatopoulou και M. Yeroulanou, 213–24. *BAR-IS* 1031. Oxford: The Beazley Archive και Archaeopress.
- _____. 2011. «Santé, maladie et médecine dans le monde grec. Structure et fonction des sanctuaires des divinités guérisseuses». *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* 6:241–50. Basel και Los Angeles.
- _____. 2018. «Anfänge und Entwicklung des Asklepioskultes in Epidauros: Der 'Apollonaltar' und die Tholos». Στο *Ad summum templum architecturae. Forschungen zur antiken Architektur im Spannungsfeld der Fragestellungen und Methoden*, επιμ. H. Frielinghaus και T. Schattner, 125–38. Möhnesee: Bibliopolis.
- Lambrinoudakis, W. 1980. «Staatskult und Geschichte der Stadt Epidauros». *Archaiognwσία* 1:39–63.
- Λαμπρινουδάκης, Β. 1976–1978. «Αρχιτεκτονικά γλυπτά από το ιερόν του Μαλεάτου Απόλλωνος». Στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7–14 Σεπτεμβρίου 1975*, Β', 1–11. Πελοποννησιακά Παράρτημα 6. Εν Αθήναις: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- _____. 1979α. «Σχέσεις Επιδαύρου και Κορίνθου υπό το φως των ανασκαφών». Στο *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών, Ναύπλιο, 4–6 Δεκεμβρίου 1976*, 28–36. Πελοποννησιακά Παράρτημα 4. Εν Αθήναις: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- _____. 1979β. «Κρατική Λατρεία και ιστορία της πόλεως Επιδαύρου». *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* ΚΖ':54–77.
- _____. 2014. «Θεουργική ιατρική». Στο *Ιασις. Υγεία, Νόσος, Θεραπεία. Από τον Όμηρο στον Γαληνό, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης 18.11.2014–31.05.2015*, επιμ. Ν. Σταμπολίδης, Γ. Τασούλας, 17–31. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- _____. 2016. *Ένα μοναδικό ταξίδι στην ιστορία της υγείας. Θ' Γενική Συνέλευση «Τα μνημεία στο κέντρο της ζωής», Επίδαυρος*, Τόμος 1. Επίδαυρος: Δήμος Επιδαύρου και Διάζωμα.
- _____. 2019. «Στοιχεία χειρουργικής πρακτικής στα Ασκληπεία». Στο *Η Χειρουργική των Ελλήνων διά μέσον των αιώνων. Από την αρχαιότητα μέχρι τον 21ο αιώνα*, Α', επιμ. Ι. Μπράμης, 131–42. Αθήνα: Μίλητος.
- _____. 2020. «Η νίκη της ζωής». Στο *Οι μεγάλες Νίκες. Στα όρια του μύθου και της ιστορίας, ΥΠ.ΠΟ Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, επιμ. Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, 148–61. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.
- Λαμπρινουδάκης, Β., Ε. Καζολιάς και Π. Αναστασιάδου. 2018. «Επαναξέταση του 'Κτηρίου Ε' και του 'Βωμού του Απόλλωνος' στο Ασκληπείο της Επιδαύρου». Στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 1, Πρακτικά της Α Επιστημονικής Συνάντησης, Τρίπολη, 7–11 Νοεμβρίου 2012*, επιμ. Ε. Ζυμή, Α.-Β. Καραπαναγιώτου και Μ. Ξανθοπούλου, 319–27. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών.
- Λαμπρινουδάκης, Β., S. Prignitz και Ε. Καζολιάς. 2020. «Η Αφροδίτη, η Θέμις και οι ναοί Λ και Ι στο Ασκληπείο Επιδαύρου». Στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 2, Πρακτικά της Β Επιστημονικής Συνάντησης, Καλαμάτα, 1–4 Νοεμβρίου 2017*, επιμ. Μ. Ξανθοπούλου, Α. Μπάνου, Ε. Ζυμή, Ε. Γιαννούλη, Α.-Β. Καραπαναγιώτου, και Α. Κουμούση, 377–94. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών.
- Λαμπρινουδάκης, Β. και Α. Σφυρόερα. 2020. «Ανασκαφή στο Ασκληπείο της Επιδαύρου: αποκάλυψη κτηρίου προδρομικού της Θόλου». *Ανακοίνωση στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 3 Φεβρουαρίου 2020*. <https://www.blod.gr/lectures/anaskafi-tholou-asklipiiou-epidauroi/>
- Laubscher, H. 1975. *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki*. *Archäologische Forschungen* 1. Berlin: Mann.
- Lawton, C. 1995. *Attic Document Reliefs: Art and Politics in Ancient Athens*. Oxford Monographs on Classical Archaeology. Oxford: Clarendon Press και New York: Oxford University Press.
- Λεμπιδάκης, Ε. 2003. «Μικρά ιερά στο Ασκληπείο Επιδαύρου». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Leventi, I. 2003. *Hygieia in Classical Greek Art*. *Archaiognwσία* Suppl. 2. Athens: Periodical Archaiognwσία.
- LiDonnici, L. 1995. *The Epidaurian Miracle Inscriptions: Text, Translation, and Commentary*. Atlanta GA: Scholars Press.
- Long, C. 1987. *The Twelve Gods of Greece and Rome. Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* 107. Leiden και New York: Brill.
- Longo, F. 2014. «9.1. L'Hephaisteion». Στο *Topografia di Atene, Sviluppo urbano e monumenti dale origini al III secolo d.C.*, 3.2, επιμ. Ε. Greco, 923–41. SATA 1. Atene και Paestum: Pandemos.
- Μαρινάτος, Σ. 1934–1935. «Οι Νιοβίδαι της Ινάτου».

- ArchEph* 73–74:1–17.
- Μασουρίδη, Σ. επιμ. 2020. «Αρχαιολογικά Νέα». *Θέματα Αρχαιολογίας* 4.1:94–105.
- Melfi, M. 2007. *I Santuari di Asclepio in Grecia*. Studia Achaeologica 157. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Meyer, M. 2017. *Athena, Göttin von Athen. Kult und Mythos auf der Akropolis bis in klassische Zeit*. Wiener Forschungen zur Archäologie 16. Wien: Phoibos.
- Μιτσός, Μ. 1970. «Επιγραφαι εκ του Επιγραφικού μουσείου και εξ Επιδaurίας». *ArchDelt* 25 A':29–35.
- von Moock, D. 1998. *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie*. Beiträge zur Erschliessung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur 19. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Μοστρούτος, Γ. 2013. «Οι αετωματικές συνθέσεις των πελοποννησιακών ναών του 4ου αιώνα π.Χ.: εικονογραφία, ερμηνεία και αποκατάσταση». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Neils, J. 2001. *The Parthenon Frieze*. Cambridge και New York: Cambridge University Press.
- Nick, G. 2002. *Die Athena Parthenos. Studien zum griechischen Kultbild und seiner Rezeption. AM-BH* 19. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Nilsson, M. 1967. *Geschichte der griechischen Religion* I, 3η έκδ. Handbuch der Altertumswissenschaft 5. München: Beck.
- Palagia, O. 1987. «Ερύθημα...αντί κράνους. In Defense of Furtwängler's Athena Lemnia». *AJA* 91:81–4.
- . 2000. «Sculptures from the Peloponnese in the Roman Imperial Period». Στο *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture Under the Roman Empire: Continuity and Innovation*, επιμ. Α. Rizakis και Cl. Lepenioti, 431–45. Meletemata 63. Athens: The National Hellenic Research Foundation, Institute for Greek and Roman Antiquity.
- . 2010. «Parian Marble and The Athenians». Στο *Παρία λίθος: λατομεία, μάρμαρο και εργαστήρια γλυπτικής της Πάρου. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροίκια, Πάρος 2–5 Οκτωβρίου 1997*, επιμ. D. Schilardi και D. Katsonopoulou, 347–54. Athens: Paros and Cyclades Institute of Archaeology.
- Pallas, D. 1977. *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973. Sussidi allo studio delle antichità cristiane* 5. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana.
- Παπαχατζής, Ν. 1974. *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Αττικά*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- . 1976. *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Κορινθιακά και Λακωνικά*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Πάππη, Ε., Γ. Ήβου, Χ. Πιτερός και Μ. Wiencker. 2010. «Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων». *ArchDelt* 65 B1A:372–428.
- Parker, R. 1996. *Athenian Religion: A History*. Oxford: Clarendon Press και New York: Oxford University Press.
- Pfaff, C.A. 2018. «Late Antique Symbols and Numerals on Altars in the Asklepieion at Epidauros». *Hesperia* 87:387–428.
- Peek, W. 1969. *Inschriften aus dem Asklepieion von Epidauros. AbhLeip* 60, 2. Berlin: Akademie Verlag.
- . 1972. *Neue Inschriften aus Epidauros. AbhLeip* 63, 5. Berlin: Akademie Verlag.
- Πέππα-Παπαϊωάννου, Ε. 1985. «Πήλινα ειδώλια από το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα Επιδaurίας». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Pearlman, S. 1985. «Greek Diplomatic Tradition and the Corinthian League of Philip of Macedon». *Historia* 34:153–74.
- Petropoulou, A. 1991. «Prothesis and Altar. A Case Study». Στο *L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'antiquité: actes du colloque tenu à la Maison de l'Orient, Lyon, 4–7 juin 1988*, επιμ. Μ.-T. Le Dinahet και E. Roland, 25–31. Publications de la Bibliothèque Salomon Reinach 5. Paris: De Boccard.
- Πετρούνάκος, Σ. 2013. *Οι επιγραφές του θεάτρου της πόλης της αρχαίας Επιδaurίου*. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 121. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή.
- Poulsen, F. 1951. *Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek*. Copenhagen: Nielsen & Lydiche.
- Prignitz, S. 2014. *Bauurkunden und Bauprogramm von Epidauros (400–350). Asklepiostempels, Tholos, Kultbild, Brunnenhaus*. Vestigia 67. München: Beck.
- Προσκυνητοπούλου, Ρ. 2011. *Αρχαία Επιδaurος. Εικόνες μιας αργολικής πόλης από την προϊστορική εποχή έως την ύστερη αρχαιότητα. Αρχαιολογικά ευρήματα και ιστορικές μαρτυρίες*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 102. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Renberg, G. 2016. *Where Dreams May Come: Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World*. Boston και Leiden: Brill.
- Richter, D. και Johnson W. επιμ. 2017. *The Oxford Handbook of the Second Sophistic*. New York: Oxford University Press.
- Riethmüller, J. 2005. *Asklepios: Heiligtümer und Kulte*. 2 τόμοι. Studien zu antiken Heiligtümern 2. Heidelberg: Verlag Archäologie und Geschichte.
- Ridgway, B.S. 1966. «The Two Reliefs from Epidauros». *AJA* 70:217–22.
- . 1997. *Fourth-Century Styles in Greek Sculpture*. Madison: Wisconsin University Press.
- Roisman, J. και M.J. Edwards. 2019. *Lycurgus. Against Leocrates*. Oxford: Oxford University Press.
- Roux, G. 1961. *L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.-C.* Paris: De Boccard.
- Rupp, D. 1974. «Greek Altars of the Northeastern Peloponnese, c. 750/725 to c. 300/275 B.C.». Διδ. διατρ., Bryn

- Mawr College Ann Arbor MI.
- Sauter, E. 2002. «Das Relief aus Epidauros, Athen, Nationalmuseum Inv. 1425 und 1425β». *AntPl* 28:125–62.
- Σβορώνος, Ι. 1911. *Τὸ ἐν Αθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον*, Β'. Ἐν Αθήναις: Ἑλληνικὴ Ἐκδοτικὴ Εταιρεία.
- Σοφικίτου, Μ. 2020. «Ανασκαφὴ περιόδου 2008–2009 στὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο». Στὸ *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴν Πελοπόννησο 2, Πρακτικὰ τῆς Β Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης, Καλαμάτα, 1–4 Νοεμβρίου 2017*, ἐπιμ. Μ. Ξανθοπούλου, Α. Μπάνου, Ε. Ζυμὴ, Ε. Παννούλη, Ἀ.-Β. Καραπαναγιώτου, καὶ Α. Κουμούση, 395–404. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολὴ Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν καὶ Πολιτισμικῶν Σπουδῶν.
- Spawforth, A. καὶ S. Walker. 1985. «The World of the Panhellenion. I. Athens and Eleusis». *JRS* 75:78–104.
- Στεφανίδου-Τιβερίου, Θ. 1993. *Τραπεζοφόρα με πλαστικὴ διακόσμηση. Ἡ αττικὴ ομάδα*. Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 50. Ἀθήνα: ΤΑΠΑ.
- Stirling, L. 2008. «Pagan Statuettes in Late Antique Corinth». *Hesperia* 77:142–50.
- Tomlinson, A. 1983. *Greek Architecture. The Pelican History of Art*. Harmondsworth, Middlesex καὶ New York: Penguin Books.
- Trümper, M. 2014. «Bathing in the Sanctuaries of Asklepios and Apollo Maleatas at Epidauros». Στὸ *Approaching the Ancient Artifact. Representation, Narrative, and Function*. A Festschrift in Honor of H. Alan Shapiro, ἐπιμ. Α. Avramidou καὶ D. Demetriou, 211–36. Berlin: De Gruyter.
- Villing, A. 1998. «Athena as Ergane and Promachos. The Iconography of Athena in Archaic East Greece». Στὸ *Archaic Greece. New Approaches and New Evidence*, ἐπιμ. Ν. Fisher καὶ H. van Wees, 147–168. London: Duckworth καὶ The Classical Press of Wales.
- Wagman, R. 1995. *Inni di Epidauro*. Biblioteca di studi antichi 75. Pisa: Giardini.
- Wickkiser, B. 2008. *Asklepios, Medicine and the Politics of Healing in Fifth Century Greece: Between Craft and Cult*. Baltimore: The John Hopkins Press.
- Will, É. 1979. *Histoire Politique du monde hellénistique (323–30 av. J.C.)*. I. Annales de l'Est. Mémoire 30. Nancy: Presses universitaires de Nancy.